

**STIFTELSEN ÄLVSBORGS LÄNSMUSEUM
KULTURHISTORISK OMRÅDESANALYS**

**MELLERUDS KOMMUN
INOM OMRÅDESPLAN FÖR
DALSLANDS KANAL**

Omslagsbild: Kanalbåten Storholmen vid Häverud juli 1980.

KULTURHISTORISK OMRÅDESANALYS
av
MELLERUDS KOMMUN
INOM OMRÅDEPLAN FÖR DALSLANDS KANAL

STIFTELSEN ÄLVSBORGS LÄNSMUSEUM

VÄNERSBORG 1979

Särtryck ur Ekonomiska kartan från Statens Lantmäteriverk.
Publiceringstillstånd nr 7480, Liber Kartor, Stockholm.

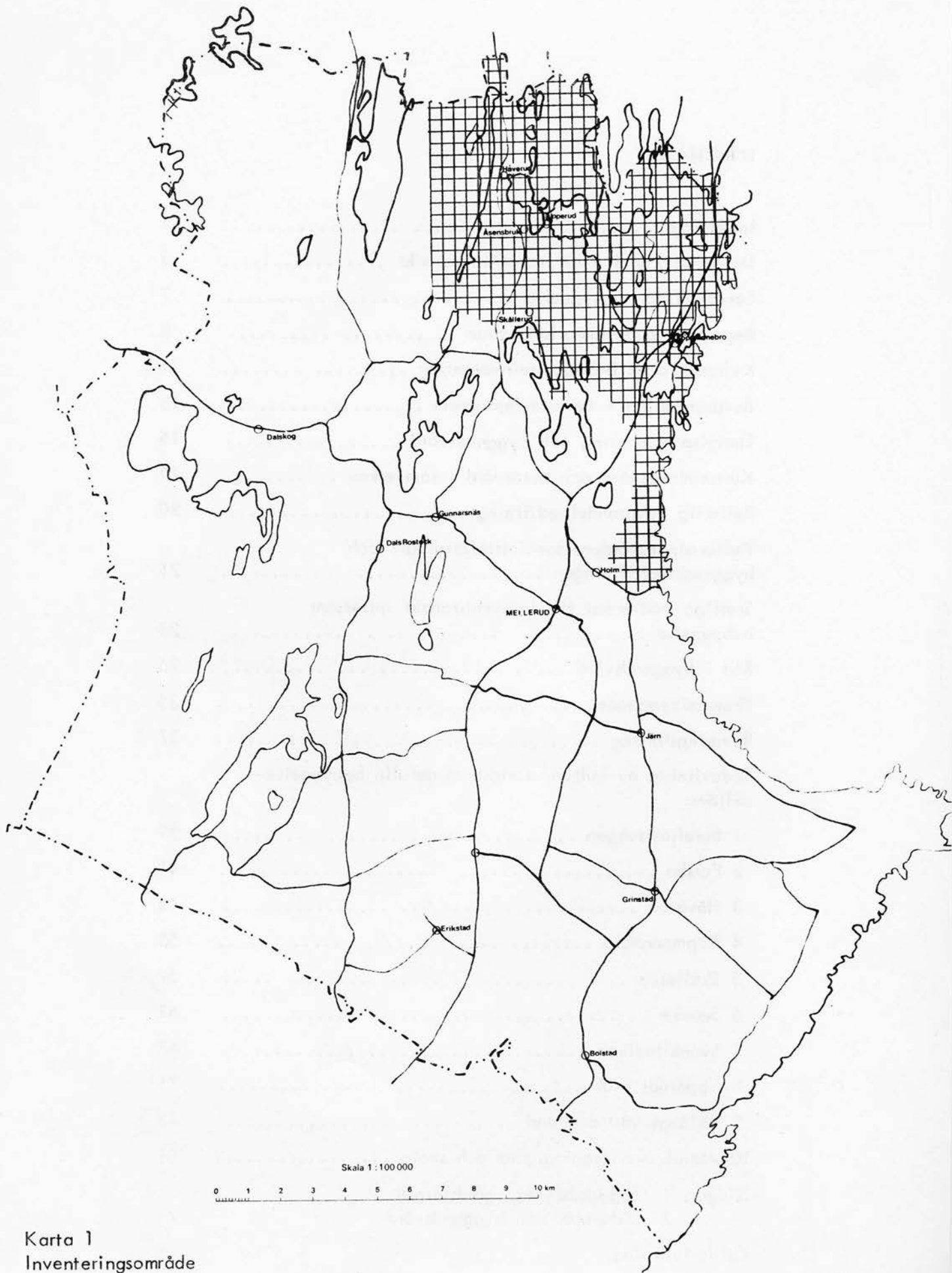
Särtryck ur Topografiska kartan från Statens Lantmäteriverk.
Publiceringstillstånd nr 7480, Liber Kartor, Stockholm.

Godkänd ur sekretessynpunkt för spridning. Statens lant-
mäteriverk 1980-06-10

Tryckt vid Länsstyrelsen, Vänersborg 1980.

INNEHÅLL

Inledning	1
Dalsskandens kanal - en historisk översikt	3
Landskap och bebyggelse	7
Begreppet kulturhistoriskt värde	8
Kulturhistorisk bebyggelseinventering	11
Bevarandeplan - Bevarandeprogram	13
Energisparplanering och byggnadsvård	15
Kulturminnesvård och naturvård i samverkan	19
Befintlig bevarandelagstiftning	20
Kulturminnesvårdens specialförfattningar och byggnadslagstiftningen	21
Statliga stödformer till kulturhistoriskt intressant bebyggelse	25
Råd i byggnadsvård	26
Ekonomibyggnader	35
Bevaringsförslag	37
Redovisning av kulturhistoriskt värdefulla bebyggelse- miljöer:	
1 Burefjällsvägen	39
2 Forsbo	41
3 Häverud	45
4 Köpmannebro	53
5 Skållerud	59
6 Snäcke	63
7 Svankiloviken	67
8 Upperuds bruk	71
9 Åklångs västra strand	77
10 Åsensbruks föreningsgård och skola	81
Bilagor: 1 Byggnadstyper, gårdsformer 2 Litteratur och byggnadsvård	
Källförteckning	

Karta 1
Inventeringsområde

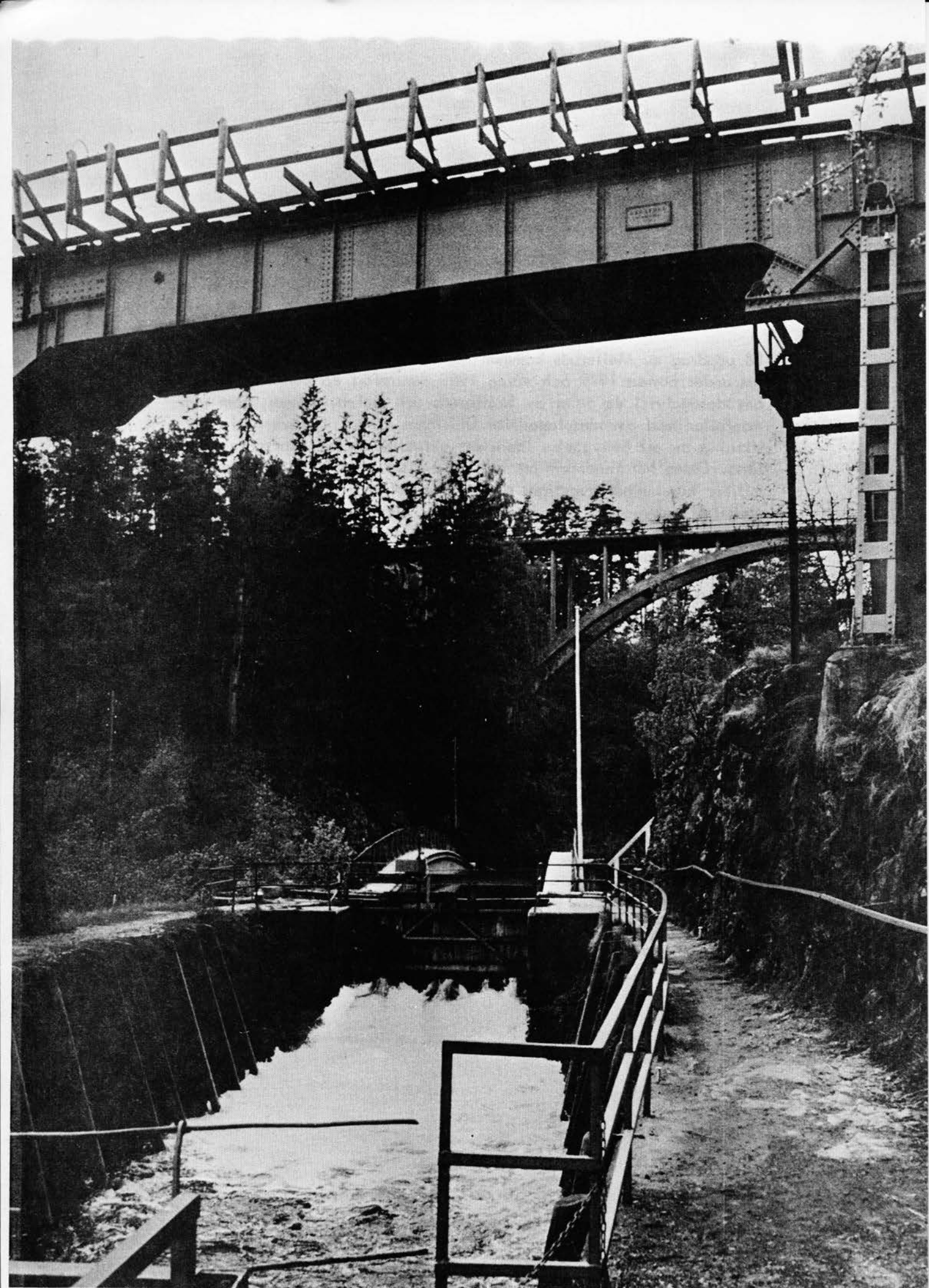
Inledning

På uppdrag av Melleruds kommun har Stiftelsen Älvsborgs länsmuseum under hösten 1979 och våren 1980 genomfört en kulturhistorisk områdesanalys i de delar av Skålleruds och Holms socknar, som sammanfaller med områdesplanen för Dalslands kanal. En översiktlig besiktning av all bebyggelse inom det aktuella området har därvid utförts. Detta har inneburit att kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsemiljöer har kunnat avgränsas medan däremot övrig kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i landskapet ej har kunnat registreras eller inventeras. Att en sådan inventeringsmetod av flera olika skäl hade varit att föredra framgår emellertid av kapitlet "Kulturhistorisk Bebyggelseinventering" i föreliggande rapport. Av ekonomiska skäl har kommunen inte ansett sig ha möjlighet att bekosta en totalinventering av den typ som läns museet förordar.

I de områden som avgränsats har den kulturhistoriskt intressanta bebyggelsen inventerats och dokumenterats översiktligt. Det insamlade fältmaterialet har tillsammans med arkiv- och litteraturstudier samt genomgång av naturvårdsplanen resulterat i föreliggande rapport. I sammanställningen presenteras de utvärderade bebyggelsemiljöernas särart och historiska utveckling tillika med en kulturhistorisk värdering och rekommendation för ett framtida bevarande. Det är läns museets förhoppning att de kulturhistoriska värden som finns redovisade i föreliggande rapport beaktas i arbetet med områdesplanen för Dalslands kanal. På grund av materialets översiktliga karaktär får det dock endast ses som en första etapp i ett fortsatt utredningsarbete där en egentlig byggnadsinventering utgör nästa steg.

Fältanteckningar och negativ finns arkiverade på läns museet i Vänersborg.

Vänersborg sommaren 1980.
Peder Mellander
Annalena Nordström

Dalslands kanal vid Häverud med sluss, akvedukt, järnvägsbro och landsvägsbro.

DALSLANDS KANAL - EN HISTORISK ÖVERSIKT

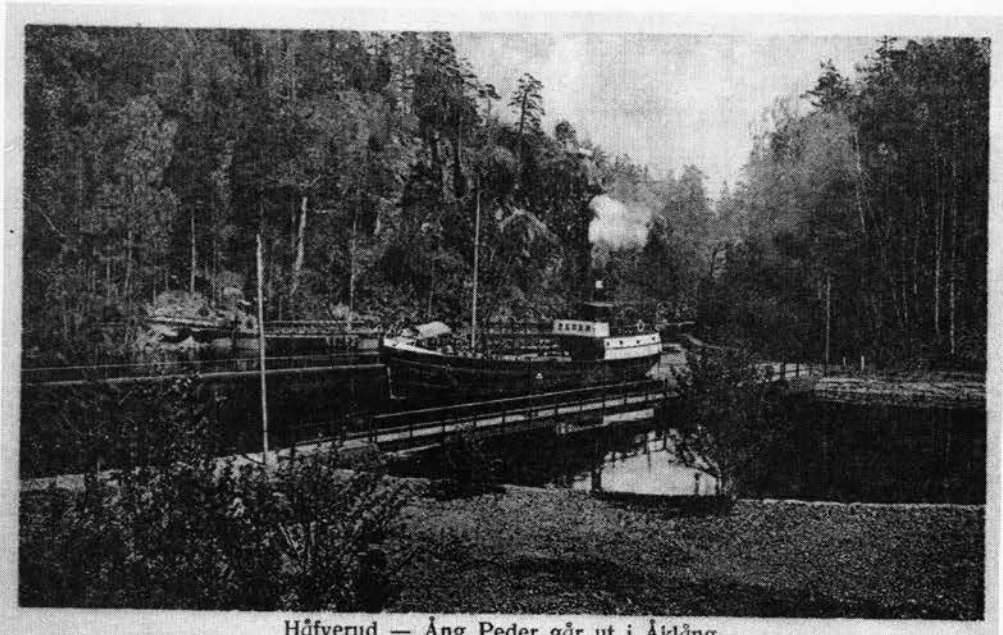
Tanken på att med en kanal förbinda sjöarna i det dalslänsk-värmländska sjösystemet framkom redan på 1700-talet.

År 1765 inlämnade riksdagsfullmäktigen och borgmästaren i Åmål Anders Ekman en ansökan till ständerna om att vattendraget från Köpmannebro vid Vänern upp till Stora Le och de norska gränstrakterna skulle rensas upp. Ständerna var positiva till företaget men ville inte anslå medel därtill utan ansåg att det skulle bekostas av befolkningen i området.

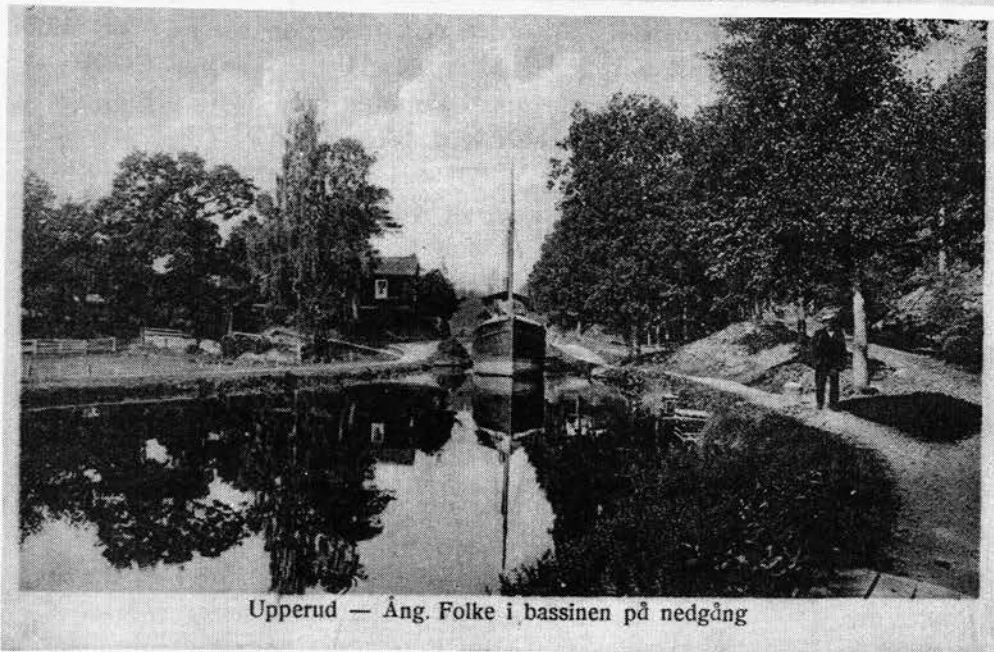
Vid 1840-41 års riksdag togs kanalfrågan upp på nytt och tre förslag till sträckning diskuterades. Det första avsåg att förbinda Vänern med sjöarna Ånimmen och Ärran och från den senare sjön skulle det anläggas en cirka 1,5 mil lång väg till det västra sjösystemet. Det andra förslaget var att med kanaler och slussar förbinda hela vattenvägen från Köpmannebro till Stora Le. Det tredje förslaget innebar en kanal från Åmål till det västra sjösystemet. Kanalförslaget Vänern - Stora Le befanns vara den bästa lösningen. Befolkningen på orten hade dock redan år 1825 ansökt om bidrag för att anlägga en kanal till sjön Ärran. Då dessa inte kunde enas om vilket alternativ som borde komma till utförande avtog Statsutskottet statsbidrag för båda projekten. Anläggandet av en sluss mellan sjöarna Ånimmen och Ärran utfördes dock år 1842 på privat initiativ.

Under 1850-talet bildades ett bolag som skulle utreda kanalfrågan för sträckan mellan Vänern - Stora Le. Resultatet av utredningen blev två alternativa sträckningar. Enligt det första skulle en kanal byggas mellan Vänern, Svansfjorden och Upperruds bruk. Mellan Håverud och sjön Åklången skulle en hästdriven järnväg anläggas. Åklången och Råvarpen skulle förbindas med en sluss och slussar skulle även anläggas vid Katrineholm (nuvarande Mustadfors), Långed och Långbron. Från Laxsjön skulle en kanal med slussar anläggas vid Skåpafors till sjön Svärdlången, som skulle förbindas med västra Silen. Denna sjö skulle förbindas med Lelången som skulle stå i förbindelse i sin tur genom en kanal vid Lennartsfors med sjön Stora Le.

I det andra alternativet ingick en hästdriven järnväg från Åmål till sjön Nedre Kalven. Därifrån skulle en kanal med två slussar mellan sjöarna Nedre och Övre Kalven anläggas. Vidare skulle en sluss anläggas vid Kroppe sågverk mellan Övre Kalven och sjön Ömmeln. Därefter skulle en mindre järnväg dras mellan sjöarna Ömmeln och Limmen. Mellan Limmen och Östra Silen skulle sedan en kanal grävas med fem slussar vid Suled. Östra Silen skulle sammanbindas med Västra Silen genom en kanal med två slussar vid Krokfors. Västra Silen skulle därefter sammanbindas med Lelången

Håfverud — Ång. Peder går ut i Åklång

Upperud — Ång. Folke i bassinen på nedgång

Ångare i Forsbo kanal med kanalkontoret i bakgrunden.

vid Gustafsfors genom en kanal och en sluss mellan Lelången i sin tur skulle förbindas med Stora Le vid Lennartsfors.

Av de två förslagen ansågs kanalen från Köpmannebro till Stora Le vara den mest ändamålsenliga. Den borde därför i första hand komma i åtanke för statsbidrag. Under 1850-talet togs kanalfrågan upp vid ett flertal tillfällen i riksdagen. Avsikten var att komma fram till ett avgörande beslut. Efter att finansieringsfrågan lösts på det lokala planet genom aktieteckning biföll riksdagen i november 1863 Statsutskottets förslag till statsbidrag. En av de mest verksamma bakom kanalprojektet hade landshövding Erik Sparre varit. Han valdes också till ordförande i det kanalaktiebolag som bildades år 1864. Vid en bolagsstämma samma år föreslog den kände väg- och vattenbyggaren överste Nils Ericson bland annat att man skulle slopa järnvägen vid Håverud och i stället uppföra en akvedukt över fallet för att på så sätt få en obruten vattenväg mellan Väneren och Stora Le. Han förordade vidare att man skulle leda kanalen förbi Billingsfors genom Bengtsbrohöjen och ansluta den till sjön Lelången vid Bengtsfors, ett förslag som kom att sammanfalla med den slutgiltiga sträckningen av kanalen.

Kanalen invigdes den 19 och 20 september 1868.

Redan innan kanalen fullbordats diskuterades möjligheterna att utvidga huvudleden med bikanaler. Resultatet av dessa överläggningar blev det rikt förgrenade kanalsystem som finns idag med kanalförbindelserna Töcksfors-Östervallsskog, Lelången-Silarna-Kroksfors och Östebosjön-Ärr.

Dalslands kanal blev snabbt en transportled av mycket stor betydelse för järnbruken längs sjösystemet liksom senare också för pappersbruken samt sågverken. Bondeseglationen fick också ett stort uppsving genom kanalens tillkomst. Den fick dock senare snart konkurrens, först av den norska Örje-Knappetkanalen, som öppnades år 1875, senare också av järnvägarna. 1879 öppnades Dalslands järnväg (Mellerud-Kornsjö) för trafik. Lelångebanan (Uddevalla-Bengtsfors) var färdig 1895 och Dals-Västra Värmlands järnväg (Mellerud-Bengtsfors-Arvika) invigdes år 1927. Efter andra världskriget tillkom dessutom konkurrensen från lastbilar och bussar. Nyttotrafiken har nu upphört helt. Under de senaste årtiondena har kanalen utvecklats till en av landets populäraste turistleder.

Enkelstugan i två plan blev under 1800-talet så vanlig i Dalsland
att den fick namnet "Dalslandsstuga".

LANDSKAP OCH BEBYGGELSE

Inventeringsområdet är beläget inom dalformationen, i nord-sydlig riktning starkt veckade rygg- och dalområde. I landskapet, som har bildats genom överskjutningar och förkastningar, finns ett mycket stort antal sjöar, varav Åklång, Övre och Nedre Upperudshöljen, Spången, Österbosjön, Svansfjorden, Rysjön, Nären och Dalsjön är de största. Sjöarnas vatten förs via Upperudsälven, som är Dalslands viktigaste vattendrag, ut i Väneren. Dalformationen är en utpräglad skogsbygd. Inom inventeringsområdet finns ett flertal höjdplatåer såsom Lianefjället och Skalåsknatten. Mellan Eriksbyn, Skållerud, Backen och Bränna finns områdets enda större sammanhängande jordbruksområde.

Den del av Vänerkusten som ligger inom inventeringsområdet karakteriseras av en uppsplittrad skärgård med öar, holmar och vikar.

Inom inventeringsområdet finns ett flertal brukssamhällen som Håverud, Upperud, Forsbo, Köpmannebro, Snäcke och Åsensbruk, vilka vuxit fram vid forsar och vattendrag i Dalslands kanals vattensystem. Söder om Åsensbruk ligger det spridda egnahemsområdet Bränne, som uppfördes på 1930-1940-talet av arbetare vid Håverud och Åsensbruk. Söder därom finns en mindre bebyggelsemiljö uppvuxen kring Skålleruds kyrka. Nordost om Upperuds bruk på en udde mellan Spången och Österbosjön ligger Östebo samhälle. Bebyggelsen är uppförd under 1800-talets senare hälft dels av arbetare vid Forsbo, dels av bondeskeppare och jordarrendatorer vid Upperuds bruk. På udden mellan Rysjön och Österbosjön finns ytterligare två mindre bebyggelsemiljöer kallade Ryr och Rönningen. Även dessa är uppväxta under 1800-talets senare hälft och då bebodda av småbrukare och bondeskeppare.

BEGREPPET KULTURHISTORISKT VÄRDE

Försök till definition av begreppet "kulturhistoriskt värde" hämtat ur Byggnadsvårdsutredningens betänkande Kulturhistorisk bebyggelse - värd att vårda SOU 1979:17.

"Det i vårt land bevarade äldre byggnadsbeståndet utgörs av enskilda objekt och miljöer av mycket varierande slag, från skilda epoker och med lokala och regionala särdrag. Att lämna en klar och entydig definition av innebörden i begreppet "kulturhistoriskt värdefull bebyggelse" och att formulera entydiga urvalsprinciper är med hänsyn härtill knappast möjligt.

En nödvändig förutsättning för att man skall kunna göra en enhetlig bedömning och ett så långt det är möjligt objektivt urval är ett fullgott inventeringsunderlag som framtagits och systematiserats på ett enhetligt sätt. Ju säkrare uppgifter man har om en byggnadskategori frekvens och särdrag, ju mer objektivt blir urvalet. En kontinuerlig prövning av urvalsmaterialet måste därför ske i takt med att kunskapsmaterialet växer.

Men även med ett fullständigt inventeringsmaterial som utgångspunkt är det lätt att urvalet blir subjektivt. Urvalet påverkas givetvis av vår tids värderingar. Uppfattningen om vad som är kulturhistoriskt värdefullt har skiftat under tidernas lopp. Stora grupper av byggnader och bebyggelsemiljöer från 1800-talets slut och 1900-talets början, som idag anses ha ett betydande kulturhistoriskt värde, ägnades för bara några årtionden sedan inget eller mycket litet intresse. I och med att nya idéer och stilideal gör sig gällande, ändras synsättet på och värderingarna av tidigare epokers byggnadsskick. Redan nu har man börjat uppmärksamma den tidiga funktionalismens och 1940- och 1950-talens bebyggelse. Slutsatsen härav blir att det inte är möjligt att sätta någon bestämd tidsgräns utan som regel bör gälla att byggnaden bör ha en sådan ålder att ett kulturhistoriskt tidsperspektiv kan anläggas. Vår tids förändringar och snabba utveckling gör att den tid som krävs för att man skall kunna anlägga ett sådant perspektiv blir allt kortare.

Varje objekt måste också förutom ur rikssynpunkt bedömas ur regional eller lokal synpunkt. Det karakteristiska för bygdens historia och näringsliv måste vara representerat i den bebyggelse man väljer ut och ges en hög prioritet i bevarandearbetet. Samtidigt kan förekomsten av en byggnad uppförd i en viss teknik eller med en speciell utformning, som är vanlig och karakteristisk i andra delar av landet just genom sin sällsynthet i vissa bygder tillmätas ett större värde.

En grundläggande princip för urvalet bör vara att byggnaden har något att berätta om sin tid, dvs förmedlar kunskaper om äldre tiders näringsliv, samhällsmiljö, byggnads- och bostadsskick, arbets-

förhållanden, sociala villkor och estetiska ideal. Byggnaden skall med andra ord ha ett dokumentvärde.

Bedömningsgrunderna i övrigt kan grovt indelas i begreppen sällsynthet - representativitet, ursprunglighet - förändring samt objekt - miljö. För det äldre byggnadsbeståndet - fram till 1700-talet - gäller att så gott som samtliga hus som bevarat sin ursprungliga karaktär måste anses ha ett högt kulturhistoriskt värde. Objekt som det endast finns ett fåtal exemplar kvar av kan således klassas som värdefulla bara genom sin relativa sällsynthet - urvalet har i själva verket redan gjorts. Denna regel kan sägas vara helt utslagsgivande när det gäller t.ex. medeltida bebyggelse och bebyggelse från 1500 - 1700-talen, varav ytterst litet finns bevarat i våra dagar och där man heller inte har arkivaliska källor att tillgå när man vill skapa sig en bild av den tidens bebyggelse. Ju närmare vi kommer vår egen tid, desto mindre självklart blir urvalet. Det totala beståndet av en viss byggnadstyp eller kategori är större och det är därmed inte längre unikt värdet som är utslagsgivande utan representativiteten. Av de bevarade byggnaderna och miljöerna av likartat slag måste man, för att även i framtiden ha kvar kunskapen om äldre byggnadsskick och bostadsförhållanden m.m. välja ut särskilt representativa och karakteristiska objekt medan det ännu finns ett stort antal att välja bland.

När det gäller byggnadskategorier av vilka en större mängd finns bevarad och där kännedomen om byggnadstraditionen är stor kan man vid urvalet för bevarandeinsatser ställa krav på byggnadens ursprunglighet. Ett starkt ombyggt hus från 1700-talet, där endast delar av stommen eller murverket bevarats, kan inte utan vidare sägas ha ett så stort kulturhistoriskt värde att en bevarandeinsats är motiverad om det finns andra likartade men i mer ursprungligt skick bevarade byggnader från samma tid. Även här kan man alltså säga att en urvalsprocess redan skett genom tidigare förändringar och ombyggnader. Samtidigt kan det kulturhistoriska värdet hos en byggnad ligga i just de förändringar och ombyggnader som byggnaden genomgått och som anspeglar skiftande användning och byggnadshistorisk utveckling.

Urvalet bestäms i allmänhet i första hand av egenvärdet hos själva byggnaden, objektvärdet. I vissa fall ligger värdet i hög grad i samspelet mellan bebyggelsen och dess omgivning, miljövärdet. En byggnads eller byggnadsgrupps värde kan också genom läget och anknytningen till angränsande bebyggelse i hög grad ökas. En gårdsanläggning där inte bara bostadshuset utan även ekonomibygnader och uthus finns kvar, måste tillmätas större kulturhistoriskt värde än ett ensamt hus från samma tid eller en gård där de gamla ekonomibygnaderna ersatts av moderna nybyggnader. Vid ett stort bestånd av likvärdiga byggnader kan man i större utsträckning än annars ställa krav på miljön. På samma sätt måste hänsyn tas till byggnadens sammanhang i stadsbilden eller landskapet. Även sådana kom-

ponenter i miljön som topografi, markbehandling och vegetation kan påverka det kulturhistoriska värdet hos den enskilda byggnaden. I t.ex. en välbevarad bymiljö utgör bebyggelse, vägsystem och odlingslandskap en oskiljbar enhet, där varje komponent spelar en väsentlig roll.

Även om förutsättningarna för ett objektivet urval ökar vid tillgång till ett enhetligt och såvitt möjligt fullständigt inventeringsunderlag, ligger det i sakens natur att det bestånd av värdefull bebyggelse som väljs ut på grundval av kriterier av nu nämnt slag inte till sitt omfång kan bestämmas en gång för alla. Om man med urvalet syftar till att bevara karakteristiska drag i den svenska bebyggelsemiljön blir det mer en fråga om att fastställa en ambitionsnivå, som ur allmän synpunkt ter sig rimlig. Att detta är möjligt framgår klart av riksplanarbetet, där i princip full enighet har nåtts mellan kommuner, länsstyrelser och riksantikvarieämbetet om urvalet av miljöer av betydelse ur rikssynpunkt."

Välbevarad enkelstuga av Dalskogstyp

KULTURHISTORISK BEBYGGELSEINVENTERING

I den kommunala planeringen på olika nivåer är en kulturhistorisk bebyggelseinventering ett nödvändigt planeringsunderlag för att man skall kunna avgränsa områden för långsiktigt bevarande och ange särskilt skyddsvärda byggnader. Kulturhistoriska byggnadsinventeringar är också nödvändiga vid den fysiska planeringen som beslutsunderlag för avgränsning av bevaringsområden och för att fastställa skyddsåtgärder för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse.

I Byggvårdsutredningen, SCU 1979:17, betonar man att: "En nödvändig förutsättning för att man skall kunna göra en enhetlig bedömning och ett så långt det är möjligt objektiva urval är ett fullgott inventeringsunderlag som framtagits och systematiserats på ett enhetligt sätt. Ju säkrare uppgifter man har om en byggnadskategori frekvens och särdrag ju mer objektiva blir urvalet. En kontinuerlig prövning av urvalsmaterialet måste därför ske i takt med att kunskapsmaterialet växer."

Bebyggelseinventeringarna kan huvudsakligen indelas i två grupper - dokumentationsinventeringar och planeringsinventeringar. Dokumentationsinventeringar syftar i första hand till att rent vetenskapligt dokumentera bebyggelsen ofta efter ett selektivt urval av byggnader. Byggnadsinventeringar av detta slag har bedrivits sedan 1900-talets början.

De tidigaste inventeringarna hade främst karaktär av vetenskaplig dokumentation med inriktning på enstaka objekt. Inventarieverket Sveriges kyrkor inleddes redan 1912. Under 1920-talet bedrev Nordiska museet en omfattande dokumentation av valda delar av byggnadsbeståndet i landet. Det var främst den äldre timmerarkitekturen som behandlades ur etnologisk synvinkel. Nordiska museet genomförde också inventeringar av bebyggelsen i äldre stadskärnor. Mot bakgrund av det då pågående världskriget genomförde Nordiska museet under 1940-talet en s.k. snabbinventering av alla äldre städer, med en kulturhistorisk värdering av bebyggelsen. Först vid 1960-talets början blev det aktuellt, att i större omfattning arbeta med bebyggelseinventeringar, som var användbara i det kommunala planeringsarbetet. Målsättningen med dessa inventeringar är i första hand att skapa ett användbart bedömningsunderlag för bevarandeplanering och att underlätta byggnadsnämndens handläggning av byggnadslovsärenden. Inventeringarna innebär förutom en ren dokumentation också en prioritering av kulturhistoriskt intressant bebyggelse.

Inventeringsverksamheten i Älvsborgs län inleddes redan år 1969. Vid denna tid påbörjades vid Vänersborgs museum arbetet med metodutveckling för byggnadsinventeringar där framförallt sammanställningen anpassades till det kommunala planeringsarbetet. Under åren

1969 - 1979 har drygt 37 % av länets totala bebyggelsebestånd inventerats.

För inventeringar avsedda att ligga till grund för den fysiska planeringen har främst tre metoder varit aktuella i olika delar av landet. Dessa omfattar översiktlig kulturhistorisk områdesanalys, selektiv inventering samt totalinventering.

Den översiktliga kulturhistoriska områdesanalysen ger en överblick av kulturminnesvårdens intressen. Områdesanalysen syftar framförallt till att ge riktlinjer för fortsatt inventerings- och utredningsarbete.

Den selektiva inventeringsmetoden innebär att endast utvalda fastigheter som anses ha kulturhistoriskt värde dokumenteras. Prioriteringen sker oftast i fält genom okulärbesiktning. Det insamlade grundmaterialet täcker därför endast en del av byggnadsbeståndet och för den övriga bebyggelsen saknas i regel tillfredsställande kunskap. Metodens användbarhet i planeringssammanhang är därför tvivelaktig.

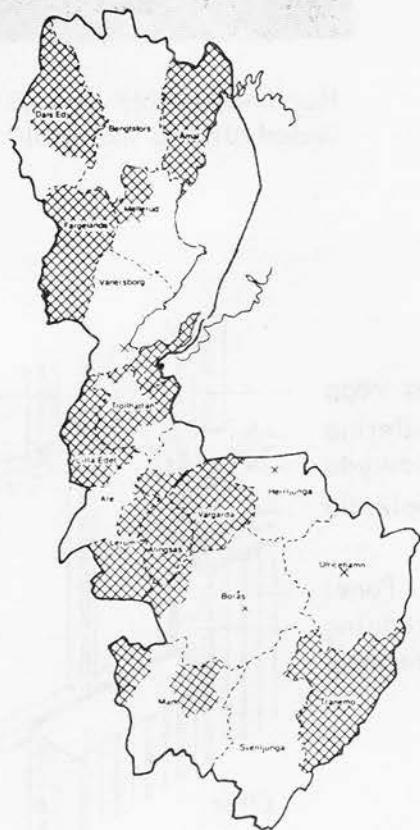
Den metod som läns museet tillämpar och funnit vara den mest ändamålsenliga för bebyggelseinventeringar på översikts- och områdesplansnivå är totalinventering. Metoden innebär att samtliga fastigheter inom inventeringsområdet registreras, beskrivs och fotodokumenteras. Genom arkivmaterial kompletteras insamlade fakta om byggnaderna. Denna inventeringsmetod ger följaktligen ett heltäckande basmaterial för kommunens totala bebyggelse. Materialet är därför användbart vid en rad olika typer av specialinventeringar exempelvis som underlagsmaterial för arbetet med kommunala energisparplaner. Finns ett kommuntäckande inventeringsmaterial att tillgå behöver inget ytterligare fältarbete genomföras till skillnad från övriga inventeringsmetoder.

Totalinventeringen är vidare ett nödvändigt planeringsunderlag för avgränsning av områden för långsiktigt bevarande s.k. bevaringsområden, och för att ange enstaka skyddsvärda byggnader. För ett sådant område bör, där så är möjligt en stats- eller byggnadsplan upprättas, som fastställer befintlig bebyggelsestruktur. För detaljplanearbetet kan ofta ytterligare uppgifter vara nödvändiga för precisering inom bevaringsområdet och för byggnader utanför dessa, som är av värde för den miljömässiga helheten. Vid behandling av objekt eller områden, som i föreliggande rapport bedömts som värdefulla, bör dessa i vissa fall följas av fördjupade inventeringar, som baseras på detaljerade arkivuppgifter, ingående beskrivningar, detaljerade bevaringsföreskrifter, eventuella uppmätningar etc. En sådan detaljinventering kan öka kunskapen om de enskilda objekten och ytterligare klargöra de kulturhistoriska och tekniska förutsättningarna för ett bevarande. I samband med behandling av förslag till byggnadsminnen (SFS 1976:440,441) är denna arbetsgång nödvändig.

BEVARANDEPLAN - BEVARANDEPROGRAM

Som underlag för den långsiktiga behandlingen i bevaringsfrågor bör kommunen upprätta ett handlingsprogram ett s.k. bevarandeprogram. Bevarandeprogrammet kan omfatta förslag till bevarande av såväl enskilda byggnader som byggnadsmiljöer och andra element av kulturhistorisk betydelse i stads- och landskapsbilden inom ett avgränsat område. Inom de inventerade områdena i kommunen finns ett flertal miljöer och enskilda byggnader där ytterligare tekniska, ekonomiska, sociala fakta och planförutsättningar måste inhämtas innan ett förslag till bevarande skall kunna presenteras.

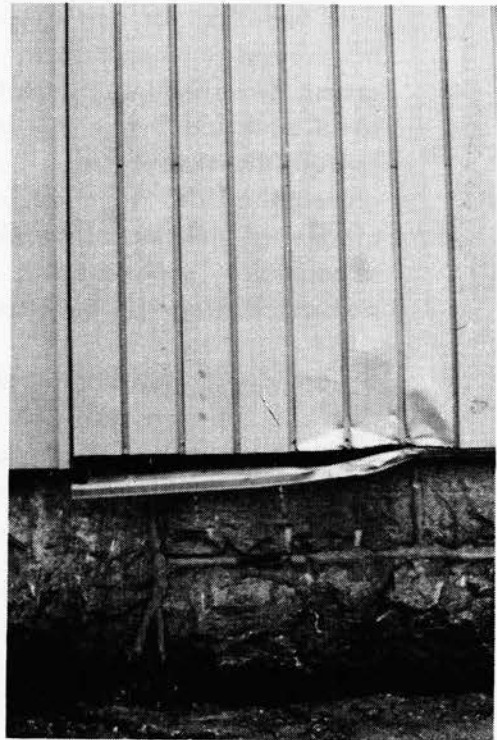
Bevarandeprogram bör antas av kommunfullmäktige och tjäna som riktlinje för områdes- och detaljplanearbetet, för tillståndsprövning enligt byggnadslagstiftningen, vid upprättande av bostadsförsörjningsprogram och vid arbetet med den ekonomiska långtidsplaneringen.

 Totalinventerade områden 1969-1979.

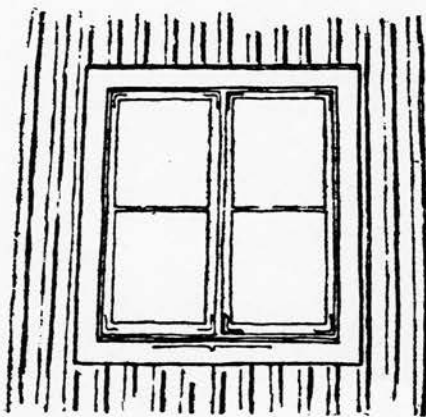

Miljöförstöring med statliga lån?

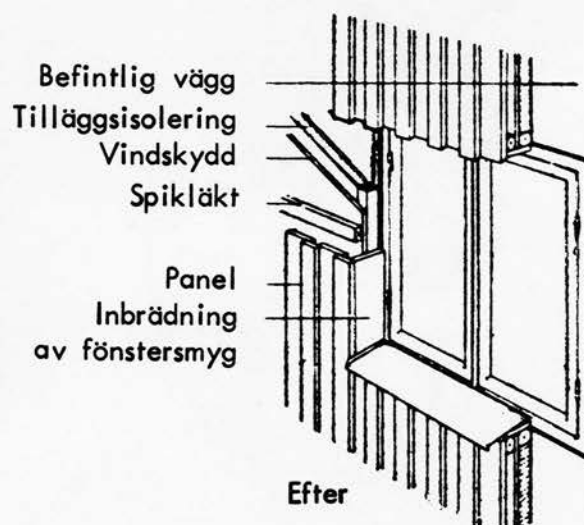

Hur underhåller man så kallade underhållsfria material?

Tilläggsisolering av fasad

Före

Efter

Det gamla spröjsade fönstret är placerat i fasadliv med enkel fönsteromfattning. I den tilläggsisolerade fasaden sitter det nya fönstret i en djup nisch. Lösningen är dock tekniskt fullgod, men avviker från svensk byggnadstradition.

ENERGISPARPLANERING OCH BYGGNADSVÅRD

Under maj 1978 antog riksdagen en energisparplan för den befintliga bebyggelsen (prop. 1977/78:76). Under perioden 1978 - 1988 är målet, enligt denna plan, en bruttoenergibesparing på mellan 39 och 48 TWh per år, vilket uppskattas kräva investeringar på mellan 31 och 48 miljarder kronor. Genomförandet av energisparåtgärderna skall enligt propositionen ske genom frivilliga insatser från fastighetsägarnas sida. Kommunerna får en central roll i detta sammanhang genom att aktivt bidra med information, rådgivning och besiktningsservice så att de energibesparande åtgärderna kommer till stånd. Kommunernas insatser kräver en översiktlig kartläggning och bedömning av byggnadsbeståndet som anger

- var energibesparande åtgärder i första hand bör sättas in
- var åtgärderna bör begränsas med hänsyn till bl.a. kulturhistoriska värden och miljövärden
- var åtgärder helt bör undvikas.

Utifrån en sådan kartläggning kan sedan ett kommunalt energisparprogram utarbetas. I detta framgår hur information och rådgivning skall läggas upp, vilka resurser som krävs och hur en samordning av besiktningrådgivning samt byggnadslovsgivning skall kunna genomföras. Kartläggningen ska ge en översiktlig bild av tillståndet hos den byggda miljön och en möjlighet att samordna insatser för energibesparande åtgärder mot andra insatser som berör bebyggelsen d.v.s. planer för energiförsörjning, stadsförnyelse och kulturminnesvård.

Det är angeläget att de kulturhistoriska bevarandebestånden vägs in i planerings- och beslutsunderlaget redan i första skedet av energisparprogrammet i samband med kartläggningen av byggnadsbeståndet. Resurser måste därför avsättas såväl för framtagande av underlag som för medverkan av antikvarisk sakkunskap i planeringen. De av läns museet redan tidigare utförda kulturhistoriska bebyggelseinventeringarna utgör härvidlag ett fullgott grundmaterial vid bedömningen av byggnadsbeståndet. I samband med genomförandet och uppföljningen av energisparprogrammet behövs antikvariska insatser för direkt rådgivning och val av åtgärder liksom för uppföljning och kontroll. I Energisparplanen uttalar departementschefen: "Planverket framhåller vikten av att icke spolia kultur- och skönhetsvärden av speciell natur genom bl.a. utvändigt tilläggsisolering. Flera remissinstanser delar verkets uppfattning. I departementspromemorian har i bedömningarna av alternativerna därför hänsyn tagits till att en viss del av byggnadsbeståndet inte bör bli föremål för tilläggsisolering ens i det högsta alternativet. Jag vill starkt betona att speciell hänsyn bör tas till kulturhistoriska värden, skönhetsvärden och speciella miljövärden i övrigt. Jag finner promemorians bedömningar

i dessa avseenden rimliga." I den åsyftade promemorian sägs bl.a. att 30 % av bostadsbebyggelsen av kulturhistoriska skäl bör undantagas från annan isolering än ovanpå lätt åtkomliga vinds- och källarbalklag. Som en parentes kan nämnas att 33 % av det samlade bostadsbeståndet är byggt före 1940. Tyvärr står inte det statliga bidrags- och lånebestämmelserna i samklang med departementschefens uttalande. Sysselsättningsaspekten och starka ekonomiska intressen talar också för en fortsatt satsning på tilläggsisolering av fasader. Enligt riksantikvarieämbetet skulle "En urskilningslöst genomförd tilläggsisolering av den befintliga bebyggelsen kunna innebära en av de mest omvälvande förändringarna av landets byggnadsmiljö i modern tid och negativt påverka våra möjligheter att uppleva den historiska dimensionen i den byggda miljön". Den energibesparande effekten av sådana genomgripande åtgärder i den äldre bebyggelsen är dessutom mycket begränsade. En teoretisk förbättring av väggarnas isolering till det dubbla i bostadsbeståndet byggt före 1931 skulle minska nettoenergibehovet för uppvärmning till 3,5 % räknat på hela bostadsbeståndet. De processer inom material- och byggnadsindustrin som krävs för att genomföra en tilläggsisolering är i sig energikrävande varför den totala nettoeffekten reduceras ytterligare. Enligt riksantikvarieämbetets delundersökning av husbeståndet från energisynpunkt (SIB M 79:9) har drygt 20 % av bebyggelsen ett sådant kulturhistoriskt egen- eller miljövärde att ytterväggsisoleringar och fönsterbyten som förändrar husets utseende inte bör göras. De hus som bedömts ha ett kulturhistoriskt värde har till övervägande delen en hög teknisk kvalitet och ett relativt lågt k-värde även jämfört med de senaste årtiondenas bostadsproduktion. Det är därför ett resursslöseri att i förtid ersätta dessa ytterväggar och fönster med nya material med kortare livslängd, inte minst om hänsyn tas till materialens produktionskostnad i energitermer. Enligt beräkningar skulle endast en besparingsmöjlighet på högst 0,5 TWh göras om inga ytterväggsisoleringar utfördes på de kulturhistoriskt känsliga fasaderna. Ställt mot den svenska energikonsumtionen rör det sig om mindre än en promille.

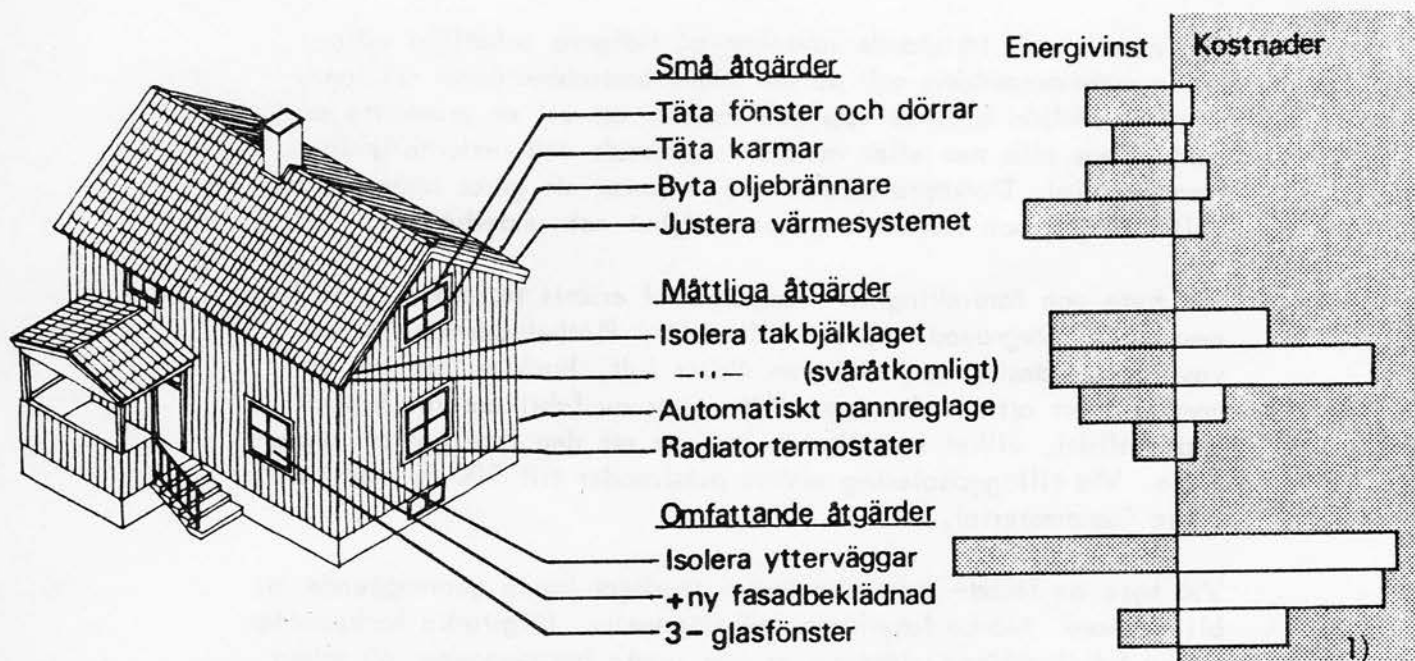
Nu gällande låne- och bidragsregler för energibesparing prioriterar ytterväggsisoleringar och förändringar av fasadmaterial. Tillverkare av fasad- och isoleringsmaterial påstår i sin marknadsföring att huvuddelen av värmen går ut genom väggarna. I verkligheten är denna värmeförlust endast ca 10 %. Enligt bostadsstyrelsens beräkningar har 3/4 av lånen och bidragen under budgetåret 1977/78 gått till tilläggsisolering av ytterväggar och byte av fönster, åtgärder som i förhållande till investeringskostnaderna ger den sämsta energibesparingen. Av alla bidragsberättigade åtgärder är det endast dessa två, som innebär en konflikt med kulturminnesvårdens intressen. En tilläggsisolering av ytterväggar och byte av fönster leder till en helt ny fasad med nya och för den äldre bebyggelsen helt främmande material. I många fall kan man spåra det modemässiga inflytandet från 1960- och 1970-talens kataloghus. Denna kollision mellan gammalt

och nytt har en förödande inverkan på tidigare enhetliga villa- och egnaheomsområden och på det äldre bostadsbeståndet på landsbygden. Miljön splittras upp och riskerar att bli en provkarta på marknads alla mer eller mindre "utprovade och underhållsfria" fasadmaterial. Dyrköpta erfarenheter kommer att göras både när det gäller miljön och materialens beständighet och underhåll.

Vid byte och förändring av fasadmaterial ersätts träfasader i 50 % med tegel, förgrovd träpanel eller plåt. Plåtbeklädnaden är ett vasst och okänsligt material som åldras fult, bucklas lätt och är mycket svårt att fräscha upp. Plåten har av fabrikanterna kallats underhållsfri, vilket i realiteten betyder att den inte går att underhålla. Vid tilläggsisolering ersätts putsfasader till 100 % med helt andra fasadmaterial.

Vid byte av fasad- och takmaterial tenderar husen genomgående att bli mörkare. Mörka lasyrfärger på träpaneler, färgstarka lackpaneler, mörka fabriksmålade plåtdetaljer och svarta betongpannor på taken. Fasaderna förenklas också, då rent dekorativa element som foder och listverk tas bort. Många byggnadsdetaljer byts också ut, förenklas och anpassas till husets nya stil. Anslutningar vid förstukvistar, takfall, burspråk och grunder förgrovas. Vid byte av fönster förändras ofta storlek och fönstertyp. Fönstren flyttas sällan ut i samband med tilläggsisoleringen och djupa fönsternischer står därför som hål i den nya fasaden.

Som nämnts ovan är det endast tilläggsisolering av ytterväggar och fönsterbyte som innebär en konflikt med kulturminnesvården. Det finns fullgoda bidragsberättigade alternativ som i regel är både effektivare och mindre kapitalkrävande. Åtgärder som tätning av ytterväggar, fönster och dörrar, isolering av vinds- och bottenbjälklag samt injustering av värme- och ventilationssystem är betydligt mer effektiva och oftast fullt tillräckliga ur energisparsynpunkt.

Små åtgärder kan vara förvånansvärt effektiva ur energisparsynpunkt i förhållande till vad de kostar. Andra dyrbarare åtgärder ger inte tillräcklig energivinst i förhållande till kostnaden.

Om en tilläggsisolering inte kan undvikas är det väsentligt:

- att ursprungligt fasadmaterial återanvänds eller ersätts med samma typ av fasadmaterial.
- att ursprungliga fönster eller kopior av dessa flyttas ut i det nya fasadlivet.
- att anslutningar till taksprång, entréer, burspråk, trappor, dörrar och sockel görs så stilriktiga som möjligt.
- att ursprungliga detaljer och utsmyckningar inte i onödan tas bort eller förändras.

Det bör observeras att energisparstöd även utgår till återanvändning av befintliga material.

1) Ur Norra Ängby. Ett program för din närmiljö 1978.

KULTURMINNESVÅRD OCH NATURVÅRD I SAMVERKAN

Naturvården har under de senaste decennierna fått en allt större aktualitet i det fysiska planeringsarbetet. Det av människan påverkade landskapet - kulturlandskapet med dess bebyggelse har blivit en viktig samhällsangelägenhet. Inom kulturlandskapet sammanfaller kulturminnesvårdens och naturvårdens intresseområden. Ett bevarande av helhetsmiljön förutsätter att dessa intressen förenas och kompletteras varandra vid förordnanden av olika slag. Till grund för detta måste en samordning av naturvårdsinventering, fornminnesinventering och bebyggelseinventering ligga.

Den moderna svenska naturvården byggdes upp under 1960-talet och fick möjlighet att arbeta på rättslig grund genom naturvårdslagen 1964. Vanligen delas naturvården upp i allmän naturvård, vilken har naturvårdslagen som främsta arbetsinstrument, och miljövård, som stöder sig på miljöskyddslagen från 1969. Enligt riktlinjerna i propositionen 1963:71 till 1964 års naturvårdslag vilar huvudansvaret för det regionala naturvårdsarbetet på länsstyrelserna. På dessa ankommer de flesta beslutsfunktionerna inom naturvården samt huvuddelen av den regionala inventerings- och planeringsverksamheten.

I Älvsborgs län påbörjades inventerings- och planeringsarbetet inom den allmänna naturvården vid mitten av 1960-talet. År 1973 var hela länet täckt av översiktliga inventeringar och samma år beslöt länsstyrelsen att ett handlingsprogram för länets naturvård skulle genomföras. Naturvårdsplanen fastställdes år 1976 och finns redovisad i "Natur i Älvsborgs län. Inventerings- och handlingsprogram för allmän naturvård". Planen har ingen rättslig verkan utan förordnanden utreds närmare från fall till fall.

Den allmänna naturvården kan indelas i fyra avsnitt; kulturellt- vetenskaplig naturvård, social naturvård, landskapsvård och praktisk- ekonomisk naturvård. Mellan dessa avdelningar finns det emellertid inte några skarpa gränser. Gemensamt för den kulturellt- vetenskapliga naturvården och landskapsvården är dels att åstadkomma ett urval av skyddade områden där alla naturtyper, såväl naturliga som kulturpräglade finns representerade, dels att bevara och vårda dessa landskapsavsnitt samt mildra och återställa verkningar av exploatering av olika slag.

Vid arbetet med kulturhistoriska bebyggelseinventeringar och utarbetandet av bevaringsförslag ingår en beskrivning av det omgivande kulturlandskapet som en viktig del. I miljökaraktiseringen upptas exempelvis sambandet mellan bebyggelse, fornlämningar och odlingslandskap. Det är därför av stor betydelse att behandlingen av agrara bebyggelsemiljöer sker i intim samverkan mellan kulturminnesvårdens- och naturvårdens företrädare.

BEFINTLIG BEVARANDELAGSTIFTNING

De nuvarande ekonomiska, juridiska och planmässiga möjligheterna till ett effektivt skydd av befintlig bebyggelse är begränsade till innehåll, räckvidd och livslängd. Den allmänna byggnadslagstiftningen har hittills varit inriktad på att reglera nybebyggelse och markanvändning. Kulturminnesvårdens specialförfattningar har å andra sidan reglerat behandlingen av befintliga byggnader, vilka bedömts äga ett särskilt värde. De båda lagtexternas bristande samordning har för kulturminnesvården inneburit betydande svårigheter att genomföra en allsidig byggnadsvård.

I den allmänna byggnadslagstiftningen har ett flertal brister aktualiserats, av vilka avsaknaden av en effektivt formulerad underhållsskyldighet samt reella möjligheter till rivningsreglering skjutits i förgrunden. Problem av ovanstående karaktär har ofta haft sin upprinnelse i att stadsplaner som tillkommit enligt tidigare lagstiftning och som medgett stora byggnadsrätter kunnat ligga kvar som gällande, vilket i sin tur skapat förväntningsvärden som avsevärt försvårat bevarandearbetet. Många byggnader har fått förfalla så kraftigt att det enda kvarstående alternativet varit en kostbar genomgående renovering eller rivning. Speciallagstiftningen har hittills varit inriktad på skyddet av enstaka objekt vilket också försvårat hävdandet av sammanhängande miljöer.

För att bevara samlade byggnadsmiljöer måste i allmänhet olika åtgärder kombineras. Dessa kan ha form av byggnadsminnesförklaringar, särskilda bestämmelser i plan eller genom andra överenskommelser. Någon motsvarighet till det miljöskydd som återfinns inom den modernare europeiska lagstiftningen, Lex Malruix i Frankrike, monumentlagen i Holland m.fl. finns f.n. ej i Sverige.

Såväl byggnadslagstiftningen med Q-märkning som specialförfattningens skyddsinstrument med byggnadsminnesförklaring, är båda knutna till det nuvarande fastighetsbegreppet. Objekt på gatu- eller parkmark, äldre gatubeläggning m.m., vilka ofta utgör viktiga beståndsdelar i miljön kan således inte skyddas genom dessa instrument. Ett vidgat fastighetsbegrepp kan däremot undanröja dessa problem.

KULTURMINNESVÅRDENS SPECIALFÖRFATTNINGAR OCH BYGGNADSLAGSTIFTNINGEN

Begreppet kulturhistoriskt värde har brukats med skiftande innebörd under olika tider och i växlande sammanhang. Värderingen av det kulturhistoriska objektet influeras av kunskapen om det, men är ändå till sin art av subjektivt slag.

Byggnader av kulturhistoriskt värde är således ingen skarpt avgränsad grupp. Snarare är det kulturhistoriska värdet något som i varierande grad kan tillmätas betydande delar av det befintliga byggnadsbeståndet. Av detta bestånd är det dock endast ett fåtal byggnader som tillmäts sådant värde att de gets särskilt skydd med stöd av speciallagstiftningar.

Specialförfattningar

År 1618 utfärdades vår första byggnadsförordning avseende kronans slott, borgar och befästningar. Kvar från denna tid finns ett bevarat plakat från år 1666 med "Påbudh om Gamble Monumenter och Antiquiteter i Riket", vilket med vissa kompletteringar kom att gälla till år 1828. Då utfärdades förordningen om "forntida minnesmärkens fredande och bevarande", vilken f.ö. utgör föregångaren till gällande fornminneslag från år 1942. Märkligare byggnader i enskild ägo har till viss del skyddats i den numera upphävda fideikommissinstitutionen från 1600-talet.

1942 års fornminneslag
§ 3 m.fl.

Fasta fornlämningar är generellt skyddade enligt 1942 års fornminneslag (SFS 1976:442) och utgör en av de viktigaste lagarna inom kulturminnesvården. Den ger ett direkt skydd åt minnesmärken från såväl förhistorisk som historisk tid som gravhögar, domarringar, befästningsanläggningar, broar, övergivna borgar, slott, kyrkor, kapell, kloster m.m. För att en byggnad skall vara skyddad enligt fornminneslagen krävs således att den skall vara övergiven. Tillsyn av fornlämningarna i länet utövas av länsstyrelsen som har överinseende över skyddet och vården av de fasta fornlämningarna i riket. (1942 års fornminneslag § 3 m.fl.)

KK 1920:744

Byggnader registrerade som byggnadsminnesmärken är samtliga offentliga byggnader, tillhörande staten eller stående under statsmyndighets eller statsinstitutionens omedelbara in-
seende. Byggnadsminnesmärkenas antal (hela objekt) i hela landet är för närvarande 325 st, varav 2 st inom Älvsborgs län. Merparten av dem utgörs av monumentalbyggnader som slott och residens men förteckningen upptar även byggnader med enklare arkitektur som fyrar, skolor, tingshus, militärboställen och sjukhus. Kungörelsen innehåller generella an-

visningar för vården av dessa byggnader. Reglerna för restaurering och mer genomgripande åtgärder som flyttning, överlåtesle, rivning etc. är restriktiva och kräver myndighets-tillstånd.

Kungörelsen innehåller bestämmelser även för statliga byggnader som har karaktär av minnesmärken utan att vara upptagna i förteckningen.

1976:440, 441 Icke offentliga byggnader, i enskild och kommunal ägo, som har ett mycket stort kulturhistoriskt värde kan av länsstyrelsen förklaras som byggnadsminne enligt 1960 års byggnadsminneslag. Byggnadsminnenas antal (hela anläggningar) i landet uppgår för närvarande till 460 st varav 29 st inom Älvsborgs län.

Ett byggnadsminne kan utgöras av en enskild byggnad eller en byggnadsgrupp, t.ex. en gårdsanläggning och dess närmaste omgivning. Miljöer i mer vidsträckt mening, t.ex. områden där värdet ligger i helheten och inte i varje enskild byggnad, kan inte skyddas genom byggnadsminneslagen. För varje byggnadsminne utformas särskilda skyddsföreskrifter, som talar om vad byggnadsminnesförklaringen innefattar, enbart exteriören eller både exteriören och interiören, och på vilket sätt dessa skall vårdas.

KK 1920:744 Alla kyrkobyggnader, tillhöriga Svenska kyrkan, äger oberoende av ålder och värde ett generellt skydd. Föreskrifterna medför att förändringar av såväl exteriör, interiör som miljön kring kyrkan kräver tillstånd av riksantikvarieämbetet. Landets kyrkor, c:a 3.000 st, utgör den största gruppen av skyddade byggnader.

KK 1963:540 Byggnader på begravningsplats, som kapell, klockstaplar, murar o.d. skyddas genom begravningskungörelsen. Ändringar skall godkännas av länsstyrelsen.

SFS 1971:860 Om prästgård är av kulturhistoriskt värde, skall detta anges i den förteckning över kyrkliga fastigheter, som förs av resp. stiftsnämnd. Denna har att pröva vårdföreskrifter samt om- och nybyggnadsärenden efter hörande av länsstyrelsen. (Kungörelse om förvaltning av kyrklig jord, 1971:860).

Allmän byggnadslagstiftning

För närvarande saknas en författning som på ett allsidigt och effektivt sätt kan täcka problemen kring vården och bevarandet av kulturhistorisk eller miljömässigt värdefull bebyggelse.

För ett genomförande av en nuanserad byggnads- och kulturvård, har specialförfattningen i viss omfattning kunnat kompletteras med den allmänna byggnads-lagstiftningen. Lagstiftningens användbara delar i bevarandesyfte motsvaras i huvudsak av planerings- och markanvändningsfrågor, byggnadsvårdsfrågor samt av byggnadslovsprövningen. Lagtextens beröringspunkter med kulturminnesvården är begränsad till ett fåtal punkter och av generell art. Genom en konsekvent tillämpning av dessa moment, bör dock förutsättningar finnas för ett visst skydd åt värdefullare bebyggelse.

- Byggnadslagen (BL) 1947
Byggnadsstadgan (BS) 1959
BL § 25/
BS § 12
- Byggnadslagen (BL) 1947 och mera detaljerat byggnadsstadgan (BS) 1959 upptar bestämmelser om planläggning och byggande.
- Med stöd av 25 § i BL och 12 § 2 mom. i BS kan kommunerna i en stadsplan i samråd med fastighetsägare avgränsa enskilda byggnader eller området med kulturhistorisk bebyggelse som reservat, s.k. Q-märkning. Där man avser att bevara bara den allmänna karaktären hos en byggnad eller ett bebyggelseområde och där nybebyggelse inte skall tillkomma annat än i undantagsfall används beteckningen Q.
- BL § 35A
- Q-märkningen innebär inte något hinder mot rivning. Enligt en provisorisk bestämmelse i byggnadslagen, 35A §, har byggnadsnämnden dock fått rätt att för en tid av tre år meddela förbud mot rivning inom stadsplanelagt område. I vissa fall kan förbudet förlängas med två år. Detta bl.a. om förbudet är påkallat för bevarande av kulturhistoriskt eller miljömässigt värdefull bebyggelse.
- BL § 86
- Enligt 86 § i byggnadslagen kan länsstyrelsen förordna att nybebyggelse inte får ske utan tillstånd i område utanför stadsplan och byggnadsplan om området innehåller värdefull bebyggelse från historisk eller konstnärlig synpunkt.
- BS § 9
- Byggnadsstadgan ger anvisningar om byggnadsnämnd, byggande, byggnadslov m.m. I 9 §, som rör anvisningar vid upprättande av plan, betonas att bebyggelse med särskilt värde ur historisk eller kulturhistorisk synpunkt såvitt möjligt skall bevaras.
- BS § 14
- Enligt 14 § i byggnadsstadgan skall den som upprättar förslag till plan därvid samråda med kommunstyrelsen eller annat organ, som kunnunfullmäktige bestämma, länsstyrelsen samt övriga myndigheter, sammanslutningar och enskilda personer, som kan ha väsentligt intresse i frågan. Det föreligger alltså generell skyldighet att kontakta de kulturminnesvårdande myndigheterna d.v.s. länsantikvarien och länsmuseet.

- BS § 29 Inom område där utomplansbestämmelser äger tillämpning "må byggnad ej uppföras med mindre valet av plats för den tillämnade bebyggelsen kan anses lämplig ur allmän synpunkt. Härvid skall beaktas att områden med särskild naturskönhet eller säregna naturförhållanden såvitt möjligt bevaras".
- BS § 38 I 38 § i byggnadsstadgan regleras utförandet av byggnadens exteriör. I första stycket sägs att byggnads yttre skall ges sådan utformning och färg, som stads- eller landskapsbilden fordrar och som befinns lämplig såväl för byggnaden som för en god helhetsverkan. Inom ett bebyggelseområde som utgör en värdefull miljö skall dessutom särskild hänsyn tas till områdets egenart. Byggnad av större värde ur historisk, kulturhistorisk eller konstnärlig synpunkt får inte enligt 38 § 2 st inte förvanskas vare sig genom arbeten på själva byggnaden eller genom bebyggelse i grannskapet.
- BS § 50 Enligt § 50 i byggnadsstadgan skall "byggnad underhållas så att vanprydnad icke uppkommer".
- Det kan noteras att i fråga om ekonomibygnader för jordbruk och liknande näringar är bl.a. 38 § och 50 § i byggnadsstadgan bara tillämpliga inom planlagt område.
- BS § 54 Byggnadslov fordras enligt den 54 § för nybyggnad och sådan väsentlig förändring som är att likna vid nybyggnad.
- I 54 § 1 mom. i byggnadsstadgan föreskrivs att byggnadslov skall sökas också för ändring som avsevärt påverkar byggnads planlösning eller exteriör. Inom stadsplanlagt område fordras även byggnadslov för byte av taktäckningsmaterial och omfärgning av byggnads fasad om åtgärden medför att byggnadens karaktär ändras väsentligt.
- Bestämmelserna innebär att byggnadsnämnden har ett avgörande inflytande vid bevakningen av äldre byggnader inom stadsplan.
- Expropriationslagen 1972:719
ExL § 8 Expropriation får enligt 8 § 2 kap. ske för att bevara historiskt eller kulturhistoriskt märklig bebyggelse eller märklig fast fornlämning.
- Naturvårdslagen 1964:822 Naturvårdslagen är av mycket stor betydelse för kulturminnesvården då fornlämningar, bebyggelse och kulturlandskap utgör en oskiljbar enhet. Bestämmelserna rörande naturreservat (§ 8), strandskyddsområde (§ 16) och skydd för naturmiljön (§ 18, 19) är av stor betydelse för såväl fornvården som byggnadsvården.

STATLIGA STÖDFORMER TILL KULTURHISTORISKT INTRESSANT

BEBYGGELSE

Statligt stöd för upprustning och restaurering av kulturhistoriskt värdefull bostadsbebyggelse kan ges i form av bostadslån med förhöjt låneunderlag och tillägglån.

En förutsättning för dessa lån är att statligt bostadslån samtidigt lämnas för upprustning och att byggnadens kulturhistoriska värde styrks av länsantikvarien vid länsstyrelsen. Med hänsyn till att det årliga anslaget av medel är begränsat måste länsantikvarien samråda med riksantikvarieämbetet för en prioritering av ärenden.

Lånen syftar till att underlätta genomförandet av upprustning av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Det är därför en förutsättning att det kulturhistoriska värdet bibehålles.

Bostadslån med förhöjt låneunderlag ges för att täcka extra kostnader som ofta är förbundna med restaurering av äldre byggnader såsom omfattande hantverkarinsatser, trånga arbetsplatser, specialbeställda byggnadsdelar och material etc.

Stöd av detta slag kan ges för såväl fristående byggnad som hus vars bevarande är av betydelse för en kulturhistoriskt värdefull miljö. Som komplement till bostadslån - med eller utan förhöjt låneunderlag - kan tillägglån erhållas. Detta är avsett enbart för ombyggnader av hus som förklarats för byggnadsminne enligt byggnadsminneslagen (SFS 1976:440, 441).

Tillägglånet ska finansiera kostnader, som inte täcks av bruksvärdehyran eller som rimligen inte bör belasta låntagaren i enfamiljshus. Tillägglån kan ges med ett belopp som motsvaras av högst 85 % av låneunderlaget för en motsvarande nybyggnad. Lånet är ränte- och amorteringsfritt de första tio åren. Frågan om fortsatt ränte- och amorteringsfrihet eller avskrivning av lånet helt eller delvis avgörs av regeringen.

Ansökan om förhöjt låneunderlag och - i förekommande fall - tillägglån görs hos kommunen i samband med ansökan om bostadslån. Ansökan skall innehålla en detaljerad redovisning av de åtgärder som förorsakar extra kostnader p.g.a. byggnadens kulturhistoriska värde. Beslut om förhöjt låneunderlag fattas av länsbostadsnämnderna medan tillägglån och förhöjt låneunderlag i ärenden där ansökan om tillägglån för kulturhistoriskt värdefull bostadsbebyggelse har skett beslutas av bostadsstyrelsen.

RÅD I BYGGNADSVÅRD

Alla byggnader avspeglar en byggnadstradition och ett stycke historia. De berättar om tidigare generationers levnadssätt, arbetsmetoder och materialtillgång. En äldre byggnad är oftast en ren hantverksprodukt, skapad av yrkeskunnigt folk. Deras erfarenheter var utvecklade genom en teknik som bygger på en uråldrig tradition. Idag har vi en helt ny byggnadsteknik där hantverksskicklighet och materialkunskap har små möjligheter att utvecklas. På ett par decennier har kunskapen om den äldre byggnadstekniken blivit alltmer sällsynt och därmed också kunskapen om hur en traditionell byggnad bör skötas och underhållas. Alla hus behöver ett fortlöpande underhåll då det inte finns några underhållsfria material. Vid renovering av äldre hus bör gamla beprövade material och tekniker användas. De är oskadliga för huset och lätthanterliga även vid nästa reparationstillfälle. Nya material och tekniker kan fördärva såväl husets stomme som dess utseende. Osäkert är också om de nya materialen finns i handeln om 10 - 20 år. En viktig regel vid renovering av äldre hus är att utgå ifrån och beakta det enskilda huset med dess egenvärde. En byggnads utseende är inte en tillfällighet utan ett resultat av olika faktorer. Material och tekniker skapade bestämda ramar för byggarens handlingsfrihet, men gav också bebyggelsen en enhetlig karaktär genom återkommande proportioner, lika taklutning, taktäckning, fönsterstorlek och fönsterspröjsning. I många fall kan också de lokala hantverkarna spåras i speciella detaljer som vid utformning av verandor, foder och takfötter. Mot dessa lokala särdrag ställs vår tids utjämnande byggnadskultur med en enhetlig materialflora och byggnadstyp utspridd över hela landet. Gamla hus innehåller också ofta ovärderliga detaljer, som vi i vår rationella tidsålder med dagens penningvärde och arbetskostnader inte har råd att tillverka.

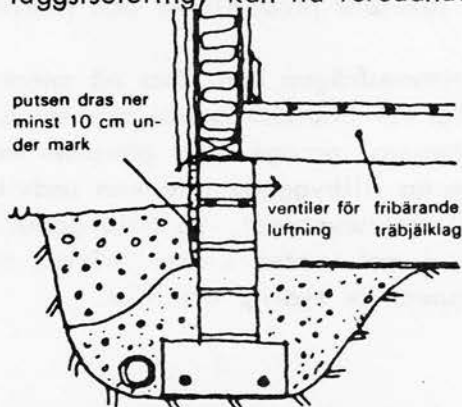
I samband med inredning av moderna bekvämligheter är det alltför lätt, att viktiga såväl exteriöra som interiöra detaljer utplånas av ren tanklöshet. Med varsamma metoder är det oftast fullt möjligt att tillföra en byggnad moderna funktioner utan att dess karaktär förändras.

Vården och närmiljön

Ett bostadshus med uthus och trädgård ingår som en del i en hel miljö. Vid arbetet med den s.k. närmiljön skall man, liksom när det gäller bostadshuset, utgå från de värden och de förutsättningar, som den befintliga miljön har att bjuda. Trädgården hör inte bara till byggnaden utan också till det omgivande landskapet. Det är därför inte endast ägarens sak hur denna sköts. Vid förbättring och komplettering av uthusbebyggelse kan en nödtvungen ändring, om det sker utifrån miljöns egna förutsättningar bli ett positivt tillskott och i bästa fall berika en gammal miljö.

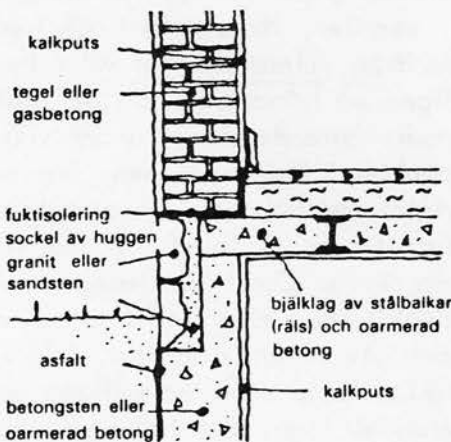

Timmerhusets grund har av stabilitetsskäl alltid större bredd än väggen. Avrinningen löstes genom en horisontellt placerad lutande bräda, fotbräda eller vattenlist, som lätt kunde bytas ut. Som extra skydd kan denna kompletteras med en plåt målad i väggens färg. Moderna väggkonstruktioner låter alltid väggens ytterliv skjuta ut några centimeter utanför grunden. Att förändra en gammal grundmur eller ändra fasadlivets anslutning till grunden t.ex. vid tilläggsisolering, kan ha förödande inverkan på husets karaktär. Trähus med stomme av stående plank eller reglar har vanligen

Grund till trähus med stomme av stående plank eller reglar.²⁾

hel grund med bärande stenar under väggens hela längd. Även om stommen tål mycket stora deformationer utan att mista sin bärande funktion bör sättningar observeras noga. Har förändringarna avstannat kan de i allmänhet accepteras. Annars måste mer omfattande undersökningar göras.

Grund till murat hus från 1930-40²⁾

Till skillnad från timmerhuset vilar stenhuset på grunden i hela sin längd. Detta innebär att hela grunden är lika viktig. Om ett parti av denna sätter sig, spricker muren där ovanför. Marklagren under grunden bör då undersökas för att konstatera om de kan fortsätta att ge vika, vilket kan bero på förändringar i ex. grundvattennivån eller tung trafik. Många sättningar stabiliserar sig sedan sprickorna uppkommit. Om inga nya sprickor uppstår behövs ingen mer åtgärd än tätning av sprickan. Grund-

förstärkningar under stenhus är ofta svåra och dyrbara att utföra.

Stomme

I trähus - särskilt timmerhus - är stommen stark och tål skador på ytveden så länge kärnan inte är angripen. Trästommar underhålls genom att fukten hålls borta. Används diffusionstäta skikt måste dessa placeras på väggens insida då de annars kan förorsaka förödande rötskador. Av stor betydelse är också att avståndet från fotbrädan ned till marknivån är minst 15 - 20 cm. Gamla vatteninstallationer och bristfälliga stuprör kan också förorsaka rötskador. Timmer är relativt enkelt att laga då det punktvis kan förnyas med nytt trä.

2) Ur Underhåll, Upprustning, Ombyggnad. 1979.

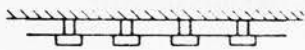
Främmande material som järn och framförallt betong bör helt undvikas då det skadar träkonstruktionen genom att det inte följer med i träts naturliga rörelser. Vid insektsangrepp kan det angripna virket rensas bort och det underliggande träet behandlas med saneringsmedel. I svårare fall måste fackfolk anlitas. Den panelade reglestommen ställer stora krav på inpassning av fönster och dörrar i de befintliga facken, om konstruktionen inte skall försvagas. Om de bärande delarna sågas igenom riskerar huset att glida isär.

Rörelser och förändringar i stenhusets stomme kan endast ske till en viss gräns, därefter spricker muren (se avsnittet om grund ovan). Murverket suger fukt lättare än trävirket och detta kan medföra akuta problem om huset står ouppvämt under vinterhalvåret. Ett poröst ytskikt utan täta material är av avgörande betydelse för att väggen naturligt skall kunna "andas" ut fukten.

Fasad

Trähusens paneltyper varierar både lokalt och tidsmässigt. Om yterpanelen behöver bytas bör den nya panelen få samma bredd, profilering och variation, som den gamla. Om paneltypen inte finns i handeln kan den beställas till en måttlig merkostnad. Mindre skador kan med fördel bytas ut mot snedsågande passbitar.

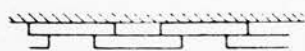
Stående panel

locklistpanel

locklister med olika profiler

lockpanel

slät panel

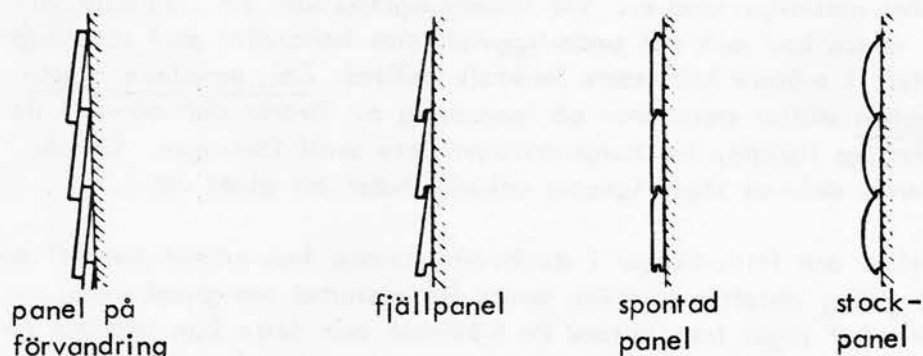
fasspontpanel

fasspont

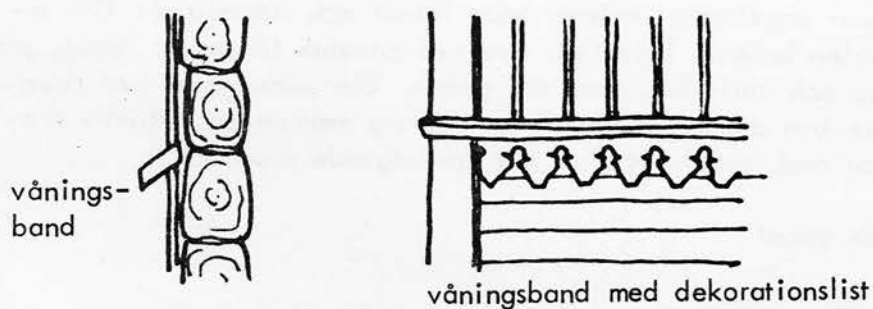
pärspont

Liggande panel

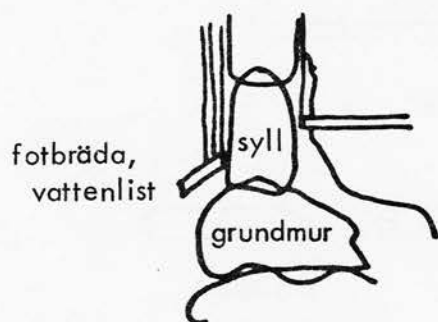

Fotbrädor och våningsband bör inte uteslutas vid en ompanelning, då de har stor betydelse för husets utseende.

Våningsband

Fotbräda

Främmande material som eternit, lackpanel och fasadtegel bör definitivt undvikas. Underhållet blir inte billigare på sikt och materialen kan p.g.a. inständ fukt förkorta trästommens livslängd.

Putsfasader måste kunna andas och kan därför inte målas med tät färg. Uppkomna skador måste alltid repareras med samma material som originalputs: gamla kalkputsfasader (allmänna före 1930) med kalkbruk, kalkcement fasader med kc-bruk. Kalkbruket är elastiskt och följer med i stommens naturliga rörelser.

Så kallade underhållsfria fasadmaterial förändrar husets karaktär totalt och bör därför undvikas. Vissa materialkombinationer kan också vara skadliga för stommen och svåra att underhålla.

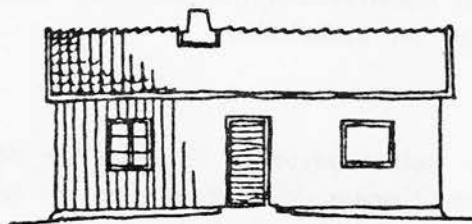
Färgsättning

Färgsättningen är en viktig del för helhetsintrycket och den bör därför knyta an till den lokala färgtraditionen. Vid ommålning bör samma färgtyp som tidigare användas, speciellt om underlaget består av slamfärg, oljefärg eller trä tjära. Den röda traditionella slamfärgen, som utgör ett viktigt inslag i det svenska kulturlandskapet, är i alla avseenden bäst, billigast och mest lättarbetad. Slamfärgen kräver sugande underlag och en enda strykning med plast- eller oljefärg omöjliggör en återgång till rödfärgen. Paneler av hyvlat virke underhålls bäst med ren linoljafärg. Plast- eller latexfärger (akrylatfärger) har osäkra åldringsegenskaper och kan ge problem vid ommålning. Vissa alkydfärger blir i regel mycket diffusionstäta, vilket innebär att fukt kan ge upphov till blåsbildning, avflagning och krackelering. Latexfärgerna är uppbyggda av andra bindemedel än akryl och kan ge sämre fäste på gammal oljefärg. Laserande färger ger något sämre skydd än täckande färger och har betydligt kortare ommålningsintervall. Färgerna mörknar också efter relativt kort tid. Kalkputsade fasader bör i första hand avfärgas med kalkavfärgning, som blandas på platsen. Kalk lämpar sig bäst tillsammans med s.k. jordfärger som umbra och ockra samt järnvitriol. Kalkfärg med dessa pigment, som kan andas, och transportera fukt är enkel och billig att tillreda och tål normalt underhåll och lagning. Moderna vattenavvisande och alltför täta färger och s.k. sprutade eller stänkta färger leder ofta till avspjälkning av såväl puts som färg och framtvinar oftast en total omputsning då dessa färger inte kan underhållas eller kompletteras på ett normalt sätt. Sprutning av ytputs och fasadfärg förstör dessutom finare profiler och detaljer.

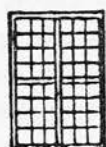
Såväl puts- som panelfasader var förr oftast enfärgade. Detaljer framhövdes genom ljusets skuggspel i lister och profiler eller målades i en svag brytningsfärg. Vid ommålning av ett äldre hus bör hela panelen inklusive gavelspetsar målas i en färg medan vindskivor, snickerier och entréparti kan målas med vit oljefärg eller en svag brytningsfärg. Om knutlådor saknas bör knutarna inte heller markeras.

Fönster

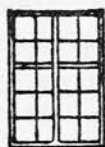
Fönstrens storlek, spröjsning och placering har en avgörande betydelse för en byggnads utseende. En ändring av dessa faktorer kan få katastrofala exteriöra följder. Spröjsindelningen hade ursprungli-

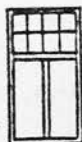
gen en teknisk funktion men fick vid slutet av 1800-talet och 1900-talets början en dekorativ sådan i arkitektoniskt syfte. Varje tidsperiod har haft sin karaktäristiska fönsterstorlek och spröjsning, vilket bör respekteras vid en eventuell ombyggnad.

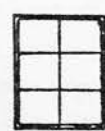
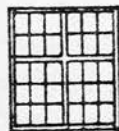
1600-t.

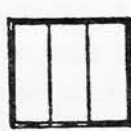
1700-t.

slutet av
1700-t.början av
1800-t. -
1870-t.1880-
1900

1900-1910-t.

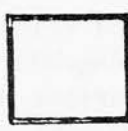
1920-t.

1930-t.

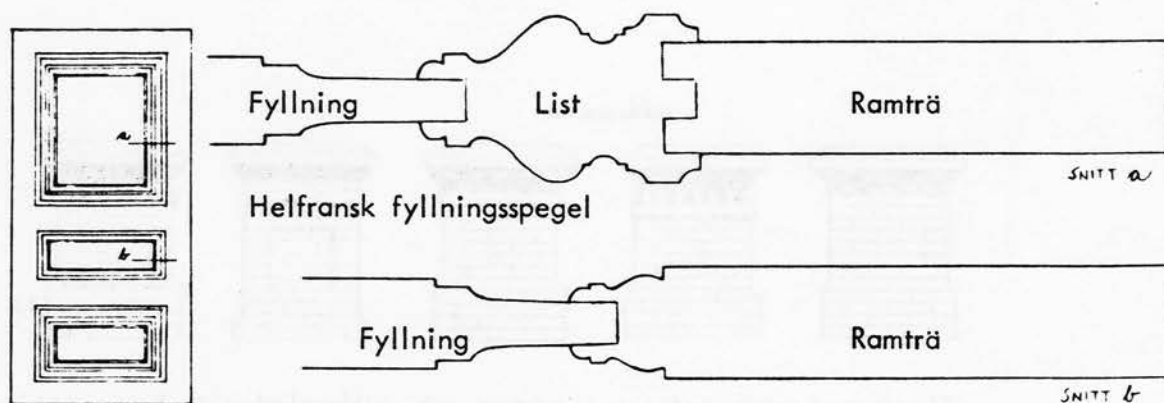
1940-t. -

Gamla fönster, tillverkade av utvalt tätvuxet kärnvirke är oftast kvalitetsarbeten, som det lönar sig att reparera och underhålla. Enkla fönster med lösa innanfönster räknas som godtagbar standard om de förses med gångjärn. Den större luftspalten mellan ytter- och innanfönster ger t.o.m. bättre ljudisolering än vanliga kopplade fönster. Tätade innanfönster ger dessutom lika god värmeisolering som moderna treglasfönster. Äldre fönster kan också ofta mycket lätt kompletteras med ett tredje glas. Gamla fönsterbeslag bör bevaras, då de både pryder och stärker bågen. Stor betydelse har också det blåsta eller ojämna glaset som ger skiftning och liv åt fasaden. Dagens glas har en perfekt och död yta.

Dörrar

Portaler och dörrar har en mycket stor betydelse för ett hus utseende. Dörrarna berättar om byggnadens ålder och ägarens sociala ställning. De flesta ytterdörrar ägnades förr en omsorgsfull utformning och tillverkades av virke av mycket hög kvalitet, som är svårt att uppbringa idag. Före 1940-talet var s.k. fyllningsdörrar allmänna. De består av ett ramverk, hopfogat med trätappar och infällda fyllningar, som sitter lösa för att kunna svälla och krympa utan att spricka.

Fyllningsdörr   Halvfransk fyllningspegel

3)

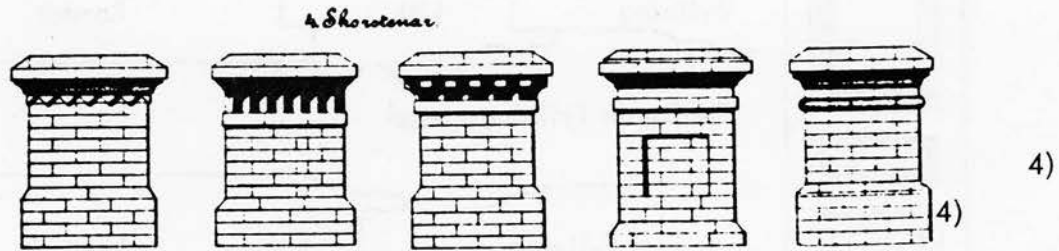
Vid reparation eller komplettering med ny fyllning bör endast lim och trätappar användas. Dörrarnas inramning har såväl lokala som individuella variationer. Det är av största vikt att dessa särdrag bevaras. Vid reparation bör endast direkt skadade partier bytas ut.

Tak

Taket ger en alldeles särskild karaktär åt huset. Takvinkel, takfötter, taksprång och takmaterial berättar om byggnadens ursprung, funktion och lokalisering. Det är därför önskvärt att det bevaras i största möjliga utsträckning. Svaga punkter i takkonstruktionen, som vid skorsten, kupor, takvinkel och stuprör, bör nog undersökas då dessa vid läckage kan orsaka svåra rötskador. Sådana kan även uppkomma om utrymmet närmast under yttertaket inte är ordentligt ventilerat. Helst bör det ursprungliga taktäckningsmaterialet, av vanligtvis lertegel, behållas. Betongpannor kan visserligen vara billigare men bör inte användas, då det ger taket ett helt annat utseende och är dessutom avsevärt tyngre än lertegel. Vid omläggning av plåttak bör den äldre detaljutformningen följas beträffande plåtstorlek, falsning och ståndrännor, då detta har stor betydelse för husets karaktär. Nya takmaterial passar utseendemässigt inte bra på äldre byggnader. Om ett modernt material skall användas bör det ha samma karaktär och färg som det ursprungliga.

Skorstenar

Vid ommurning av skorstenar bör den yttre formen bibehållas, inte minst det utkragade krönet med plåttäckningen, som är viktiga detaljer för husets utseende.

Skorstenaar uppbyggda av sandsten och skifferplattor är byggnadshistoriskt värdefulla och bör om möjligt bevaras. (Litteratur om byggnadsvård se bilaga 4).

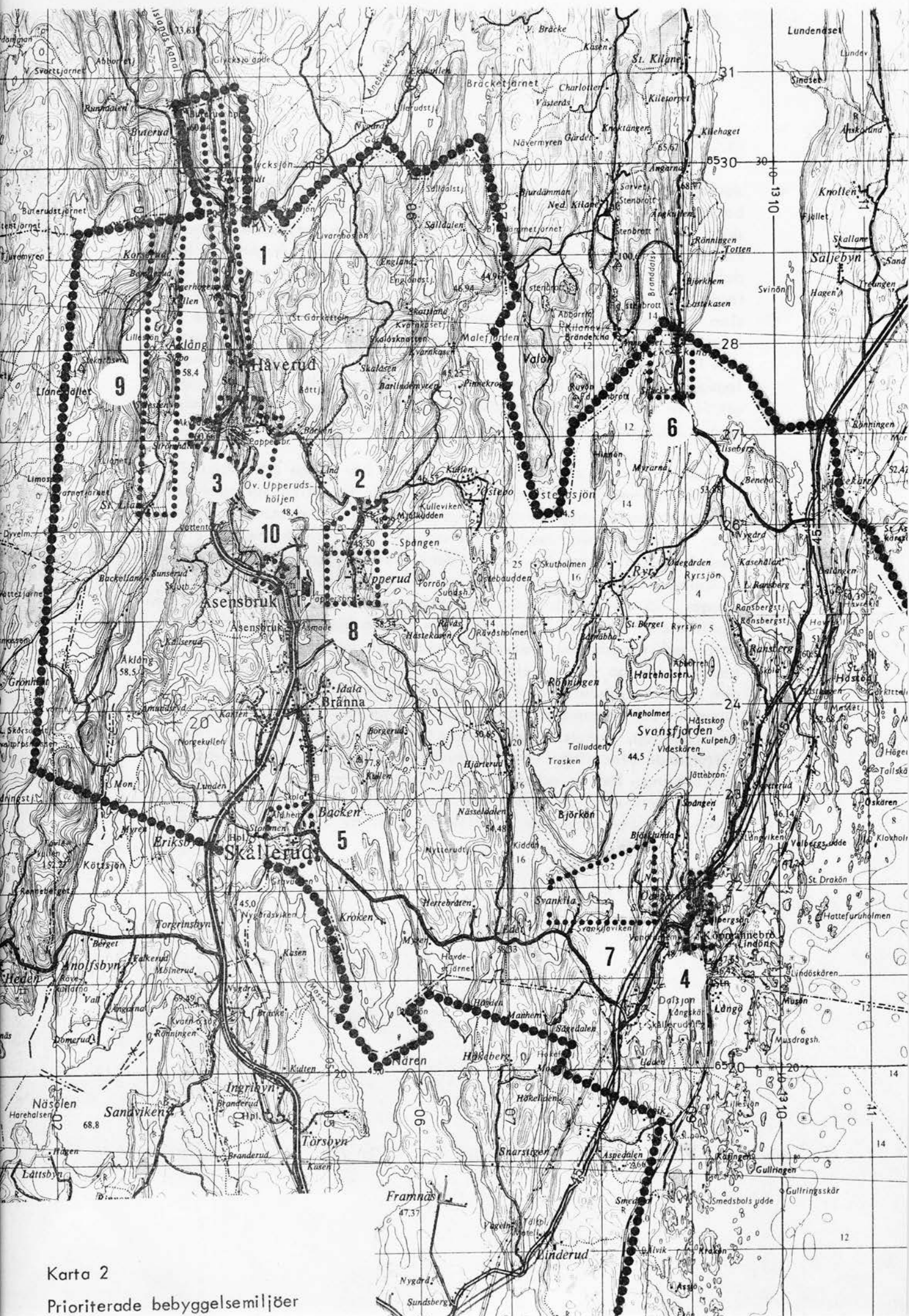
4) Ur Löfvenskiöld "Lantmannabyggnader" 1890-94.

EKONOMIBYGGNADER

Jordbruksbebyggelsen har genom sitt ofta öppna läge en mycket stor betydelse för landskapsbilden och kulturlandskapet. Dess karaktär skiftar från bygd till bygd och för att förstå dess utseende måste man känna till utvecklingen under tidigare århundraden. Avgörande betydelse för kulturlandskapet fick det vid mitten av 1800-talet genomförda laga skiftet där det föreskrevs att varje gård skulle flytta ut sina byggnader eller bygga nytt inom de nya ägorna. De gamla byarna sprängdes och i dess ställe kom den spridda bebyggelsestruktur, som i dag är karaktäristisk för stora delar av det svenska jordbrukslandskapet. Bebyggelsens läge har i alla tider valts med tanke på att få en torr och stabil grund, samt sol och ljus. Dessutom undvek man i möjligaste mån att inte bygga på åkermark.

Karaktäristiskt för de svenska lantgårdarna har sedan århundraden varit rikedomen på gårdsbyggnader, avsedda för olika verksamheter ibland förenade under gemensamma tak. Husen är också grupperade efter vissa bestämda traditionella system, som varierar mellan olika landsdelar (se bilaga 1). Om gårdens ekonomibygnader på grund av brukningsskäl måste ersättas med mer funktionella sådana eller tillbyggas, bör den nytillkomna gårdsbebyggelsen anpassas såväl till den traditionella gårdsmiljön som till den lokala byggnadstraditionen. Jord- och skogsbrukets sedvanliga ekonomibygnader är inte byggnadslovspliktiga utanför planlagt område. Det är dock värdefullt om den enskilde gårdsägaren i en känslig miljö samråder med byggnadsnämnden och läns museet för att om möjligt med hänsyn till ekonomi och funktion, anpassa byggnaderna till den kulturhistoriska miljön beträffande placering, utformning, proportionering, materialval och färgsättning. Det är också värdefullt om den enskilde ägaren verkar för att i möjligaste mån undvika rivning och flyttning av byggnader, som har betydelse för bibehållandet av den kulturhistoriskt värdefulla miljön.

Karta 2

Prioriterade bebyggelsemiljöer

BEVARINGSFÖRSLAG

Avsikten med föreliggande områdesanalys har varit att avgränsa kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsemiljöer inom de delar av Holms och Skålleruds socknar som sammanfaller med områdesplanen för Dalslands kanal. Den överiktliga inventeringsmetoden har inneburit att all bebyggelse inom det aktuella området har besiktigats men att endast bebyggelsemiljöer har kunnat utvärderats. Kulturhistoriskt intressanta byggnader som ligger utspridda i landskapet har däremot ej kunnat registrerats eller inventerats.

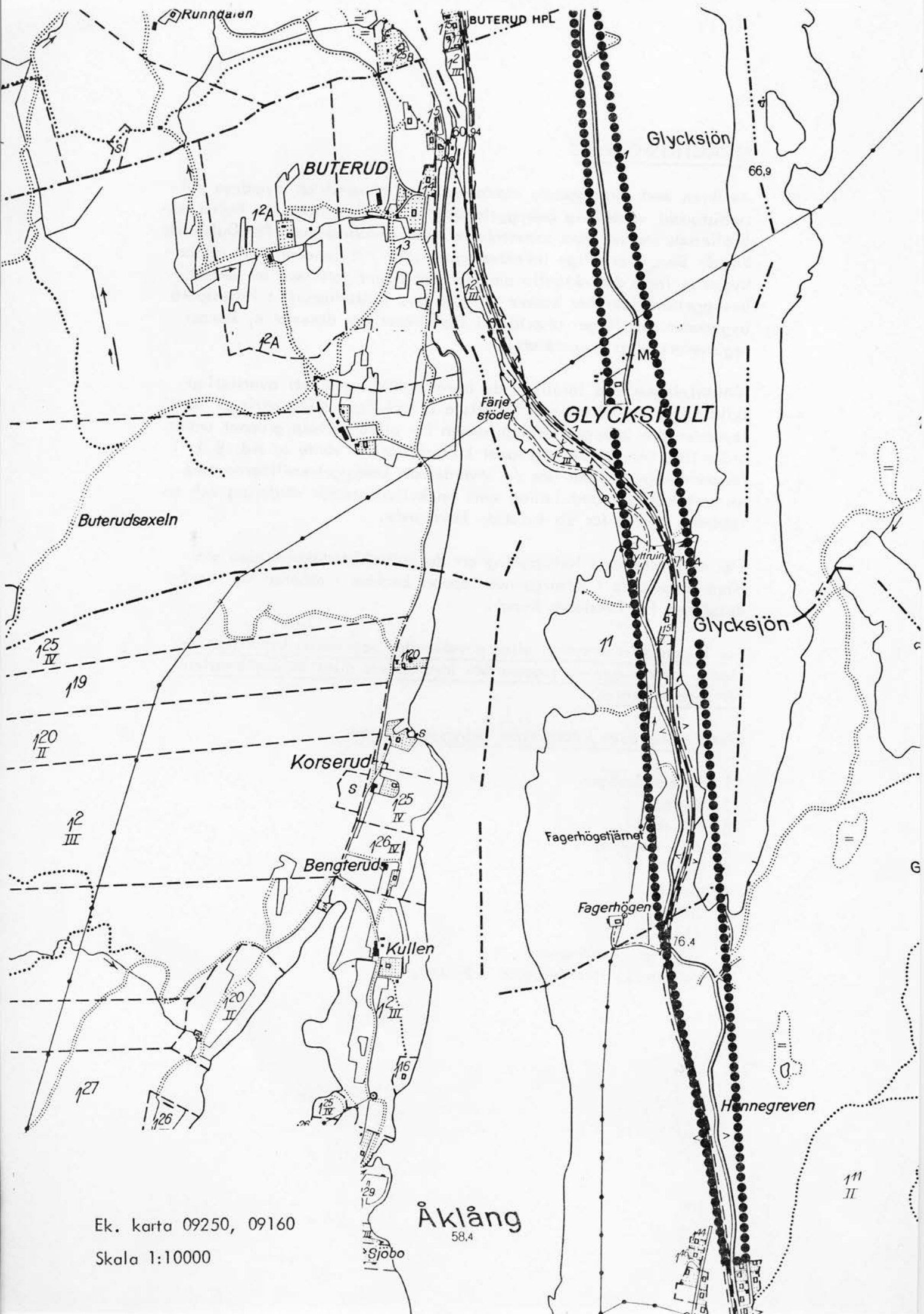
Målsättningen med föreliggande bevaringsförslag är att översiktligt skildra bygdens särart och historiska utveckling, olika näringar samt levnads- och bebyggelseförhållanden för olika sociala grupper under äldre tid. (Angående begreppet kulturhistoriskt värde se sid. 8). I följande kapitel redovisas de utvärderade bebyggelsemiljöerna med en kort historisk beskrivning samt en kulturhistorisk värdering och en rekommendation för ett framtida bevarande.

Det är läns museets förhoppning att de kulturhistoriska värden som finns redovisade i föreliggande rapport beaktas i arbetet med områdesplanen för Dalslands kanal.

För byggnadslovsärenden eller planärenden som berör bevaringsförslagen i föreliggande rapport bör läns museets eller länsantikvariens yttrande inhämtas.

Förteckning över prioriterade bebyggelsemiljöer.

1. Burefjällsvägen
2. Forsbo
3. Häverud
4. Köpmannebro
5. Skållerud
6. Snäcke
7. Svankila
8. Upperuds bruk
9. Åklängs västra strand
10. Åsensbruks föreningsgård och skola

Ek. karta 09250, 09160

Skala 1:10000

Åklång
58.4

REDOVISNING AV KULTURHISTORISKT VÄRDEFULLA BEBYGGELSE- MILJÖER

---

1. BUREFJÄLLSVÄGEN

Beskrivning

Burefjället kallas det kuperade skogsområdet mellan Häverud och Tisselskog. Vägen mellan dessa båda orter följer i huvudsak samma sträckning som den första ridstigen genom terrängen. Vägen som är ca 10 kilometer lång anlades under åren 1833 - 1838 som ett nödhjälpsarbete för ortsbefolkningen. Arbetet bekostades av Upperuds bruk.

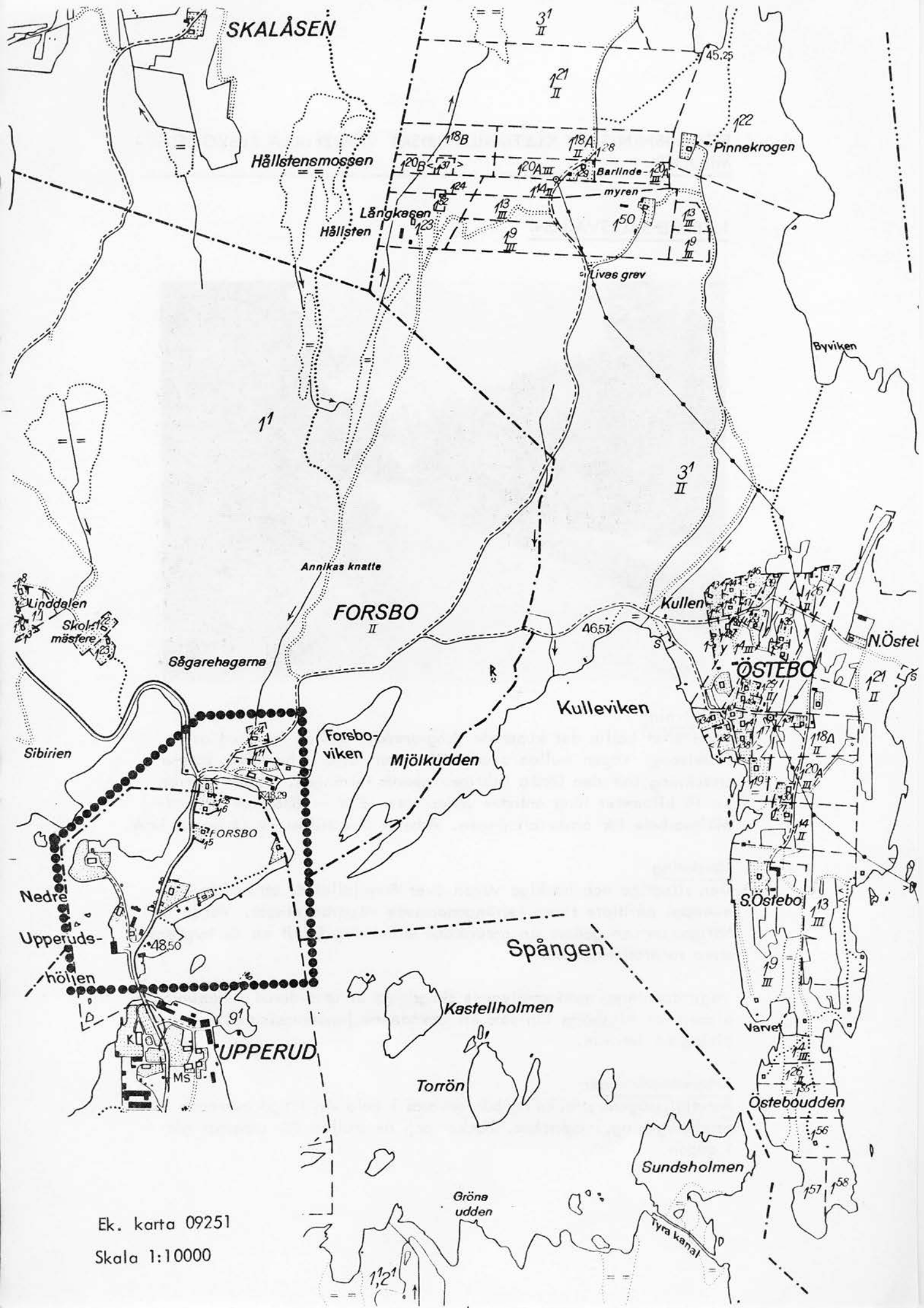
Värdering

Den slingriga och backiga vägen över Burefjället är ett välbevarat exempel på äldre tiders terränganpassade vägsträckningar. Vägen har härigenom och genom sin natursköna sträckning blivit en av bygdens stora turistattraktioner.

Vägsträckningen med omgivande skogsbygd är utvärderad i Naturvårdsplanen för Älvsborgs län som ett område av landskapsbildmässigt och biologiskt intresse.

Rekommendationer

Burefjällsvägens sträckning bör bevaras i hela sin längd avseende grusbeläggning, vägkrökar, backar och de ställen där urberget går i dagen.

SKALÅSEN

Hållstensmossen

Pinnekrogen

Långkäsen
Hållsten

Barlinda
myren

Lives grev

Byviken

Annikas knatte

FORSBO

Kullen

N.Östeb

ÖSTEBO

Sägarehagarna

Kulle Viken

Sibirien

Forsbo-
viken

Mjölkudden

S.Östebol

Nedre

Spängen

Upperuds-
höjen

Kastellholmen

UPPERUD

Torrön

Östeboudden

Sundsholmen

Gröns
udden

Tyra kanal

Ek. karta 09251

Skala 1:10000

2. FORSBO

Forsbo kanal och sluss med slussvaktarbostad

Beskrivning

Forsbo är beläget norr om Upperuds ström där sjön Höljen rinner ut i sjön Spången. Vid fallet fanns redan under 1600-talet såväl mjölkvarn som såg. Forsbo blev vid 1700-talets mitt landets första finbladiga sågverk. År 1769 uppfördes ännu en såg vid forsén. År 1820 flyttades sågrättigheten från Snäcke över till Forsbo. Den sista sågen vid platsen uppfördes år 1867 och revs år 1937. Förutom sågverken har även mjölkvarnarna vid Forsbo haft stor betydelse för sysselsättningen i bygden. Invid sågen uppfördes år 1809 en kvarn med tre par stenar. År 1888 uppfördes en ny modern kvarnbyggnad och år 1890 bildades bolaget Nya AB Upperuds Valsqvarn. Spannmålen fraktades med skutor till Forsbo och lossades vid kvarnkajen. Kvarnrörelsen lades ned 1952 - 1953 i samband med de strukturrationaliseringar, som påbörjades i branschen vid 1950-talets början.

För att kunna fullfölja Dalslands kanal och undvika det höga fallet vid Upperud grävdes en mindre kanal med två slussar vid det s.k. Hjärterudssundet. Invid kanalen uppfördes ett kanalkontor, en slussvaktarbostad samt ett kanalmagasin.

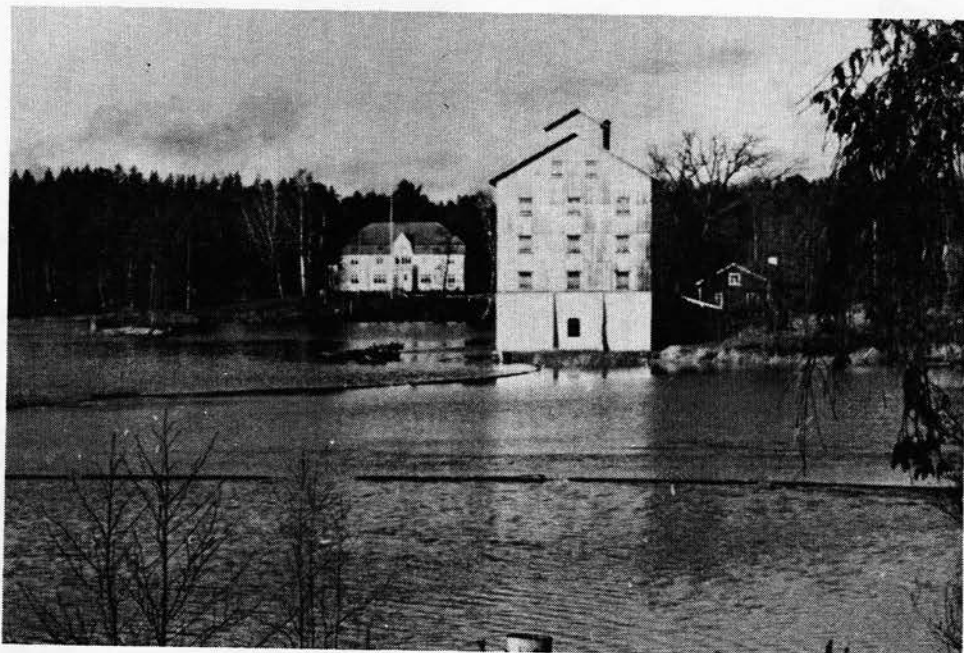

F.k. kanalkontor och kanalmagasin

Värdering

Av sågverks- och kvarnbyggnaderna vid Forsbo återstår i dag bl.a. det spannmålmagasin, för uppfördes vid slutet av 1800-talet strax invid den dåvarande valskvarnen, den äldre disponentbostaden som tidigare inrymt Upperuds bruksskola samt den yngre välbevarade disponentbostaden, som uppfördes vid 1900-talets början i jugendstil. Med den intilliggande intakt bevarade kanal- och slussmiljön avspeglar området ett stycke Dalslänska industrihistoria.

Halvön mellan kanalen och Upperuds ström ingår i naturvårdsplanen för Älvsborgs län som ett område med såväl kulturhistoriska som landskapsbildmässiga kvaliteter. Området anses även ha stor betydelse för det rörliga friluftslivet utmed Dalslands kanal.

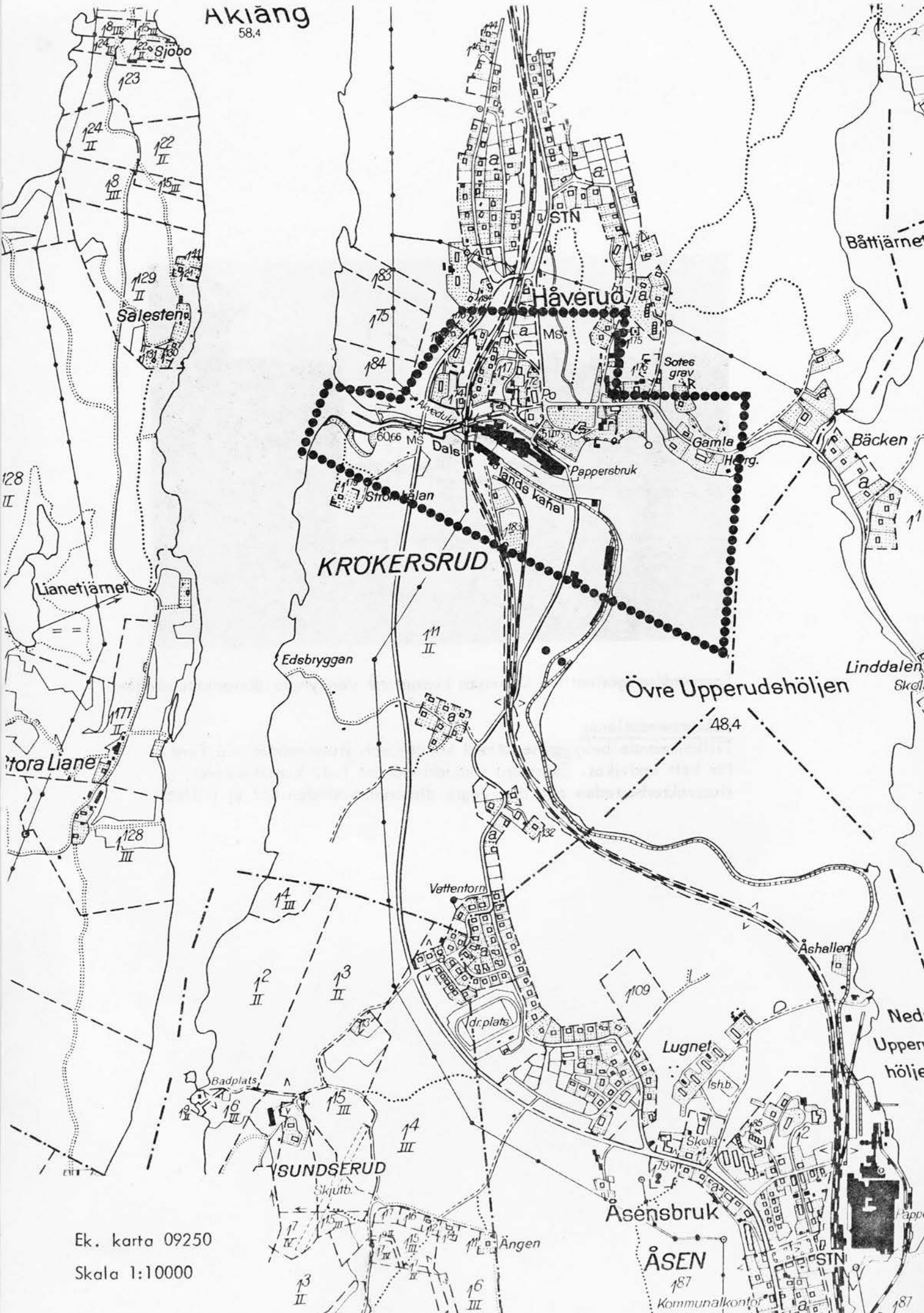
Spannmålsmagasinet till Upperuds kvarn samt den yngre disponentbostaden.

Rekommendationer

Tillkommande bebyggelse utmed kanal- och slussområdet vid Forsbo för helt undvikas. Exteriöra förändringar på f.d. kanalkontoret, slussvaktarbostaden och den yngre disponentbostaden bör ej tillåtas.

Akiång
58,4

Ek. karta 09250
Skala 1:10000

3. HÅVERUD

Håveruds bruk med akvedukt och järnvägsbro

Beskrivning

Håverud är beläget vid Sjön Åklångs utlopp i Övre Upperudshöljen. Vattenmassorna har här brutit igenom den mellanliggande nordsydliga bergsryggen och åstadkommit en av Dalslands mäktigaste forsar.

Under 1600-1700-talen fanns en kvarn och en såg på ett utsprång i fallen. Den stora timmerflottningen under denna tid gjorde det emellertid svårt att bygga ut och dra nytta av hela vattenkraften. Under perioden 1830 - 1842 anlades ett manufakturverk, en stångjärnsmedja och en såg vid forsén. Bruket, Håfreströmsbruk, tillhörde Upperuds bruk. På grund av den nedåtgående trenden inom järnhanteringen upphörde all smidestillverkning vid Håverud år 1872.

Vid platsen för det gamla järnbruket anlades på 1880-talet en pappersmassfabrik och ett träsliperi. På grund av avsättningssvårigheter för pappersmassan påbörjades en viss papperstillverkning omkring 1890 och år 1891 uppfördes ett tidningspappersbruk söder om forsén. Fabriksbyggnaden eldhärjades vintern 1898 och vid återuppbyggnaden utökades anläggningen. För att till fullo kunna utnyttja vattenkraften sprängdes under åren 1904 - 1908 en 203 m lång tunnel söder om forsén. Tunneln mynnade i en nyuppförd kraftverksbyggnad. Som en följd av den ökade energiproduktionen utvidgades fabriken med ett varmsliperi. Kallslipverket togs ur drift på 1920-talet och år 1938 slopades redrenseriet. Under 1930-talet och mellan åren

1951 - 1955 genomgick fabriksbyggnaderna en om- och tillbyggnad. År 1960 togs Håveruds träsliperi ur drift. Bruket drevs sedan fram till 1970-talet som ett finpappersbruk, varefter produktionen lades ned. Delar av anläggningen används i dag som verkstadslokaler.

När träsliperiet anlades på 1880-talet fanns redan arbetarbostäder från järnbrukstiden. En av byggnaderna den s.k. "Gamla Herrgården" som hade uppförts 1831 inrymde 18 rum för bruksarbetare. Byggnaden låg ursprungligen strax norr om fabriksområdet men flyttades vid 1900-talets början till Sotudden. Då bostäderna inte räckte till inköptes år 1894 ett magasin från Österråda, som flyttades till Håverud och inreddes till arbetarbostad med tio lägenheter. Byggnaden ombyggdes senare till matservering och gästväning och kallas numera "Gästflygeln".

Då pappersbruken anlades höjdes den s.k. smedbyggnaden med en våning. År 1905 uppfördes en arbetarbostad kallad "Spiran". Byggnaden hade samma dimensioner som smedbyggnaden och inreddes för åtta familjer. Året därpå brann smedbyggnaden ner, och företaget beslöt därefter att endast bygga enfamiljshus. Under åren 1907 - 1908 tillkom ett flertal små enkla stugor i slutningen norr om fabriksområdet. Byggnaderna uppfördes efter samma plan, med kök och rum i bottenvåningen och en kammare på vinden, vilket kom att ge området en mycket enhetlig prägel. År 1915 brann ytterligare en flerfamiljshus, kallad "Kronan" ned. Denna ersattes senare av fyra enfamiljshus. Under 1920-talet byggdes ett antal nya fyrfamiljshus i områdena Fåfången och Hagen. Under samma tid uppfördes även ett flertal egna hem i ett område norr om själva fabriksanläggningen.

Det f.d. brukskontor samt disponent- och tjänstemannabostäderna ligger norr om och i direkt anslutning till fabriksområdet. Dessa byggnader är bestrukna med vit oljefärg till skillnad från den faluröda arbetarbebyggelsen. Brukskontoret som uppfördes under 1800-talets senare hälft inrymde förutom kontorslokaler och en mindre disponentbostad, även bostadsrum för kontorspersonal samt bruksarbetare. Byggnaden inrymmer i dag kanalmuseum och konstgalleri. År 1890 uppfördes en ny disponentbostad kallad "Villan". Byggnaden som om- och tillbyggdes vid 1900-talets början är numera pensionat.

Vid projekteringen av Dalsslands kanal utgjorde länge den 50 meter djupa, trånga och svårtillgängliga ravinen vid Håverud problem när det gällde att förbinda sjöarna Åklången och Höljen med varandra. Enligt 1840 års kanalförslag skulle sjöarna förbindas med en hästdriven järnväg vid Håverud. Problemet löstes av den kände väg- och vattenbyggaren Nils Ericson, som ersatte den projekterade järnvägen med en kanal och slussar, varigenom man fick en obruten vattenväg mellan Väneren och Stora Le. En kanalrännan sprängdes strax norr om fabriksanläggningen och vattnet regleras av en sluss vid Åklång och tre slussar vid Höljen. Över ravinen leddes kanalen via en 32 meter

lång akvedukt konstruerad som en ränna av nitade plåtbalkar vilande på granitpelare. Akvedukten var den första i sitt slag som byggdes i Sverige och kallades då "en konstanläggning, som inte hittills inom riket förekommit". När kanalen öppnades för trafik 1868, förbättrades kommunikationerna avsevärt för järnbruken och sågverken i norra Dalsland och sydvästra Värmland.

På 1920-talet fick kanalen en konkurent i "Dalslands järnväg". År 1924 - 1925 uppfördes en järnvägsbro över Håverudfallet och Dalslands kanal. Bron, som är en fritt upplagd balkbro av nitade plåtbalkar konstruerades med en klaff på grund av de höga båtmasterna.

Vid 1900-talets början uppfördes en ny landsvägsbro över strömmen söder om kraftverket. Bron är uppförd i stående parabelfackverk med broklaff av s.k. holländsk typ med den motviktsförsedda bågarman placerad ovan brobanan.

År 1937 uppfördes en ny landsvägsbro i betong av bågbrokonstruktion över ravinen strax nordväst om järnvägsbron.

Håveruds bruk och kraftstation

Värdering

Håveruds fabriksanläggning åskådliggör hur beroende industrin förr var av att ligga nära den direktverkande vattenkraften. I Håveruds fall innbar detta att man fick lägga fabriken på ett trångt och o-längdigt markområde. Den plan som Håveruds fabrik fick under de första åren av dess verksamhet har den i stort sett behållit. I planen har man anpassat sig till det långsträckta område som på ena sidan

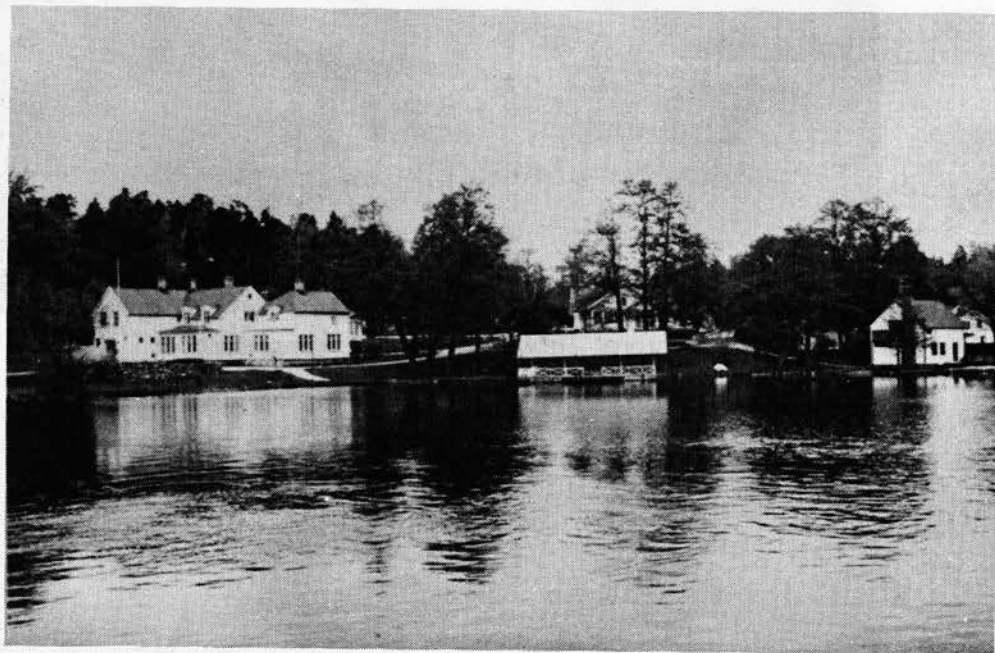
begränsas av Upperudsälven och på den andra av Dalslands kanal. Sliperiet, den äldsta byggnaden, lades så nära kraftkällan som möjligt medan pappers bruket växte ut åt öster. Fabriksbyggnaderna avspeglar det sena 1800-talets och det tidiga 1900-talets byggnadsteknik. Byggnadernas arkitektoniska utformning med släta gulputsade fasader, indragna fönsternischer utan fönsteromfattningar och den breda taklisten av tegel som framhäver en horisontell betoning av byggnaden ger en god bild av den tidens industribyggande. Senare nybyggnader har också underordnats denna arkitektur.

Kraftstationen på andra sidan strömfåran representerar ur anläggnings-synpunkt ett senare skede i teknikhistorien. I arkitektoniskt avseende tillhör den dock 1910-talets tegelarkitektur.

Håverud avspeglar ett brukssamhälles uppväxt invid ett vattendrag med dess möjligheter till energiutvinning. Samhället visar även äldre tiders byggnadstradition, arbets- och bostadsförhållanden samt sociala skiktning. Kvar finns en samlad miljö med fabriksbyggnader, f.d. brukskontor, brukshandel samt f.d. disponent- tjänstemanna- och arbetarbostäder. Ett bevarande av områdets karaktär är därigenom mycket angeläget.

Samtliga större broar vid Håverud är utvärderade i "Broar i Dalsland - en kulturhistorisk inventering 1977-1978". Akvedukten, den äldre och den yngre landsvägsbron är alla utvärderade i grupp 1A. Akvedukten på grund av dess unika konstruktion, ålder och miljömässiga läge, den äldre landsvägsbron eftersom dess mycket intressanta brokombination gör den till den enda i sitt slag i Dalsland och den yngre monumentala landsvägsbron då den utgör ett dominerande inslag i miljön vid Håverud. Järnvägsbron är utvärderad i grupp 1B på grund av en intressant konstruktion och ett vackert läge.

Håverud har med akvedukten och de överkorsande broarna blivit ett slags symbol för Dalsland och är dessutom ett mycket välbesökt turistmål.

Disponentbostaden "Villan"

Rekommendationer

För att bevara Håveruds speciella karaktär bör en detaljplan med riktlinjer upprättas där områdets speciella karaktär avseende kanal, slussar, broar, kraftverk, fabriksanläggning, disponent- och tjänstemannabostäder samt enhetlig arbetarbebyggelse bevaras.

Tillkommande bebyggelse bör endast ske i begränsad omfattning och då inplaceras i terrängen på ett sådant sätt att den för Håverud karaktäristiska samhällsbilden inte störs. Tillkommande bebyggelse bör om den påverkar den kulturhistoriskt intressanta miljön invid disponentbostaden "Villan", f.d. brukskontoret och det intilliggande arbetarområdet anpassas till den äldre byggnadstraditionen vad gäller fasad- och takmaterial, fönstertyp och färgsättning.

I f.d. brukskontoret inryms i dag ett kanalmuseum

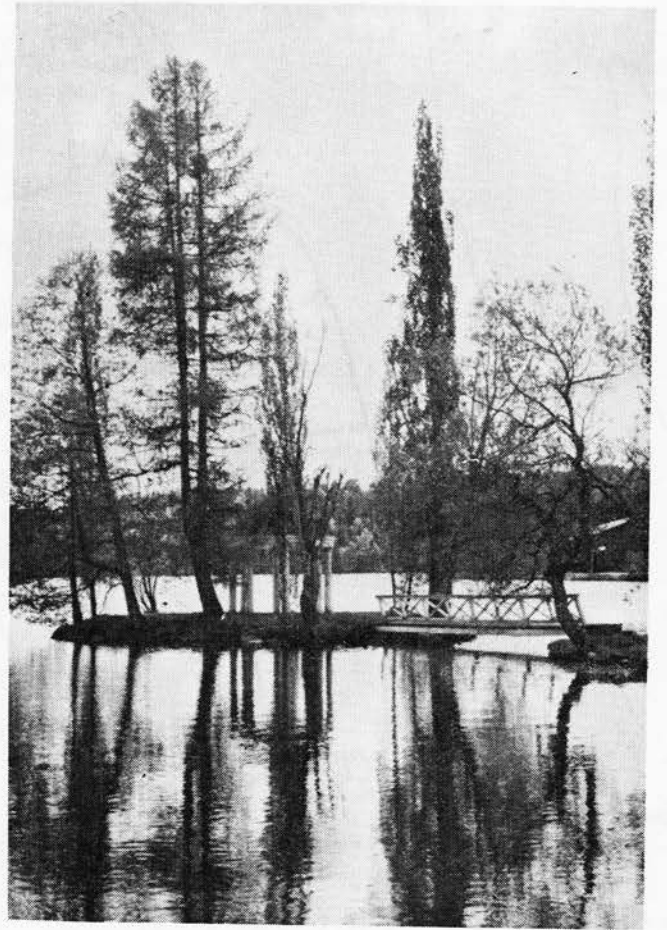
Arbetsbebyggelse uppförd under åren 1907 - 1908 i slutningen norr om fabriksområdet

Välbevarad arbetarbostad

Håveruds sluss, akvedukt, järnvägsbro och landsvägsbro. Lusthus vid disponentbostaden "Villan".

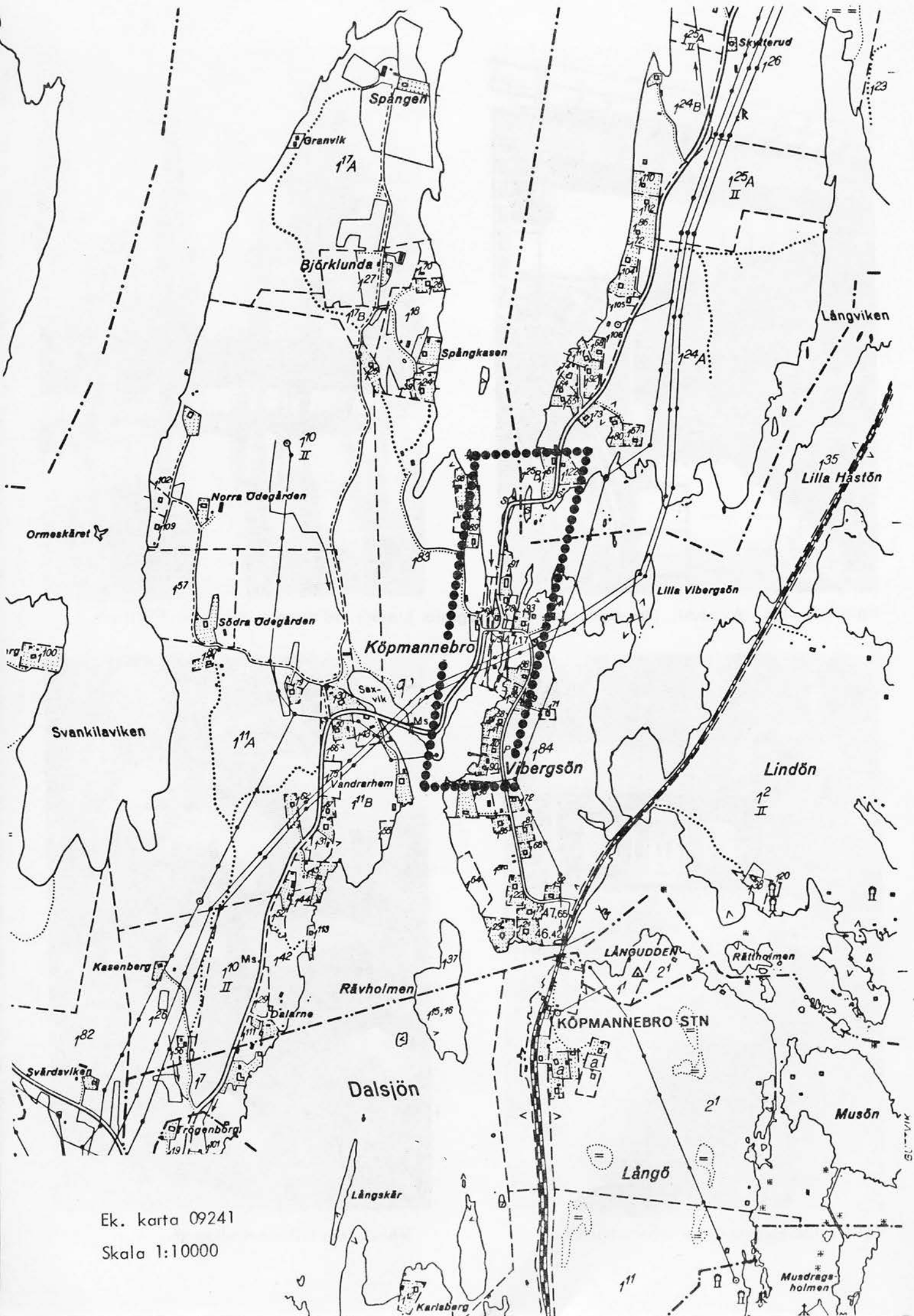

Välbevarad karakteristisk arbetarbostad.

Stenkällare till arbetarbostad.

Ek. karta 09241
 Skala 1:10000

4. KÖPMANNEBRO

Köpmannebro sett från nya landsvägsbron

Beskrivning

Köpmannebro är beläget vid Svansfjordens eller den s.k. Upperudsälvens utlopp i Vänern. Terrängen vid "Köpmannefjället" är mycket starkt kuperad med bergiga skogsklädda stränder.

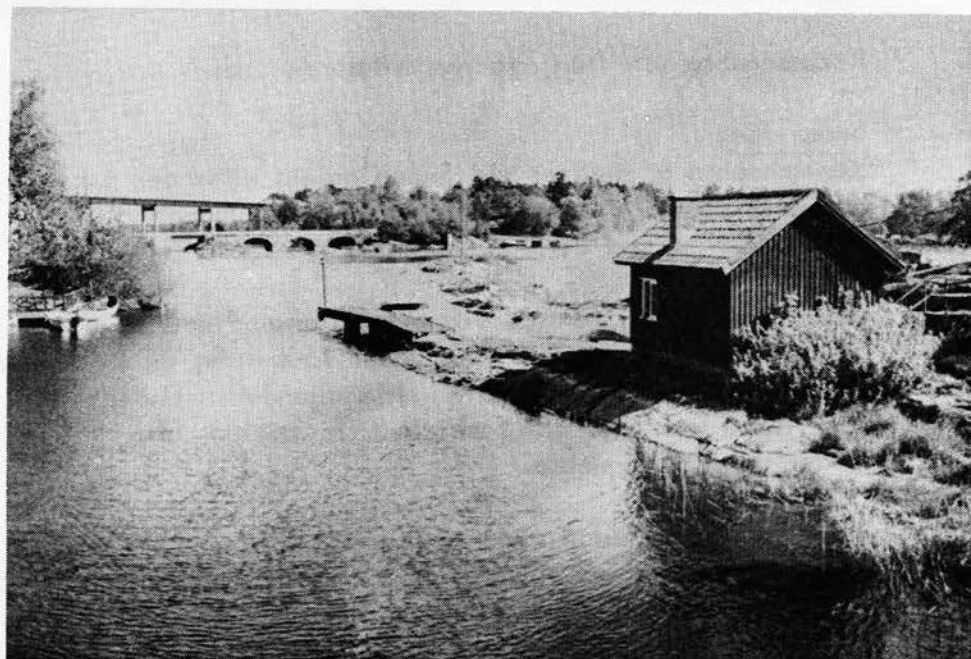
Vattenvägarna var förr de viktigaste transportlederna och sjösystemet nordväst om Köpmannebro fick under 1600-talet en stor betydelse för den för Dalsland så viktiga timmerhandeln. Under 1700- och 1800-talen fraktades allt tackjärn till Upperuds bruk via det trånga sundet vid Köpmannebro.

Platsen korsades redan under 1500-talet av en vägförbindelse mellan Västergötland och Värmland. Vid början av 1600-talet fanns endast en enkel flotte över sundet men denna utbyttes vid 1600-talets mitt av en brokonstruktion av trä bestående av fem särskilda brobyggnader. Det ålåg bönderna i Tösse, Nordals och Vedbo härader att underhålla broarna. Häröver framförde de ständigt sina klagomål. Av en kartskiss, upprättad av E. Rosell år 1811, framgår det att det södra brospannet var försett med en vindbrygga. Innanför denna låg ett stenkar kringgärdat av timmerstockar, varifrån man haldade upp skutorna som kom lastade med tackjärn till Upperuds bruk. Längre norrut låg själva "Kungsådran", den ursprungliga forsen vid Köpmannebro. Tvärbron ersattes under åren 1844 - 1850 av en kombinerad valv- och balkbro. Vid mitten av 1960-talet uppfördes en ny högbro till riksväg 45 strax norr om den äldre stenbron.

Under 1700- och 1800-talen fick Köpmannebro en central roll i diskussionen om ett sammanbindande av Väneren med norra Dalslands och sydvästra Värmlands sjösystem. Kanalprojektet resulterade för Köpmannebros del i en rakare inseglingränna via Köpmannebro skär-gård och anordnandet av en hamn någotsöder om den äldre segel-leden. För att kringgå den strida strömmen och för att man skulle slippa att dra upp de vid Köpmannebro omlastade pråmarna, uppfördes på 1860-talet en sluss strax sydväst om den äldre stenvälv-bron.

Öppnandet av Dalslands kanal år 1868 och invigningen av Bergs-lagarnas Järnväg år 1879 medförde en viss industrietablering och inflyttning till Köpmannebro. En rad egna hem byggdes längs strän-derna och ett mindre samhälle växte fram. Efter tillkomsten av Dal-Västra Värmlands järnväg år 1928 avtynade emellertid kanaltrafiken efter hand, vilket medförde en tillbakagång för samhället. Industri-erna, järnvägsstationen, de två handelsbodarna och posten har sedan dess efterhand lagts ned.

En av orsakerna till samhällets nuvarande existens är platsens stora naturskönhet och den relativa närheten till andra större tätorter.

Upperudsälvens utlopp vid Köpmannebro med 1844 - 1850 års valv- och balkbro samt den moderna stålbalcksbron

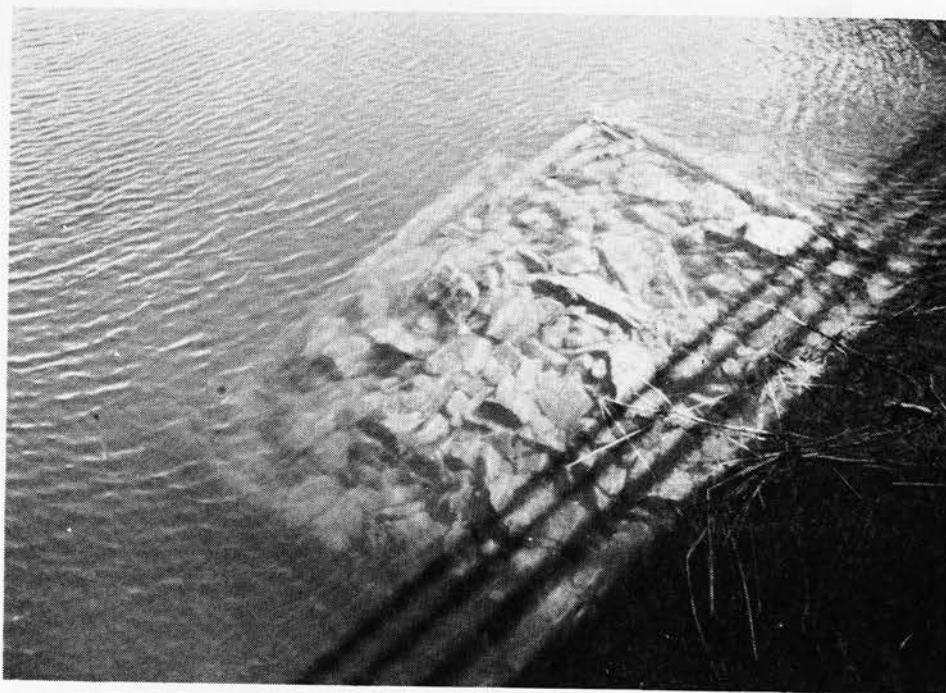
Värdering

Köpmannebro har mellan 1600 - 1800-talen varit en av Dalslands mest betydelsefulla platser med kanal, djuphamn, riksväg och järn-väg. Den utvärderade miljön avspeglar till viss del platsens historis-ka utveckling med sluss, slussvaktarbostad, f.d. handelsbod, f.d. telegrafstation samt fritt uppvuxen bostadsbebyggelse från 1900-talets

början utmed Vibergsöns östra strand. Betydelsefullt för miljön invid kanalen är det boningshus som uppfördes kring sekelskiftet 1900 av ägaren till Vibergsön kallad "Greven av Köpmannebro". Byggnaden som är uppförd i tidsenlig träpanelarkitektur med en glasveranda och en öppen veranda med rika lövsågeriarbeten, har senare inrymt bageri, rum för resande och servering. Även f.d. handelsboden invid slussen, "Sixten Simonssons hus", besitter ett högt kulturhistoriskt och miljömässigt värde. Byggnaden, som är exteriört intakt bevarad avspeglar den lokala byggnadstraditionen kring sekelskiftet 1900.

De tre broarna visar skilda brobyggnadskonstruktioner mellan 1840 - 1960-talen. 1844 - 1850 års stenbro är utvärderad i grupp 1B i "Broar i Dalsland - en kulturhistorisk inventering 1977-1978". Kombinationen av valv- och balkbro gör den till den enda representanten i sitt slag i Dalsland. Även svängbron över Dalslands kanal är prioriterad i grupp 1B. Bron, som är tillverkad år 1911, är med sina nitade plåtbalkar av stort konstruktionsmässigt intresse. Den nya högbron är en modern stålbalcksbro med klaff.

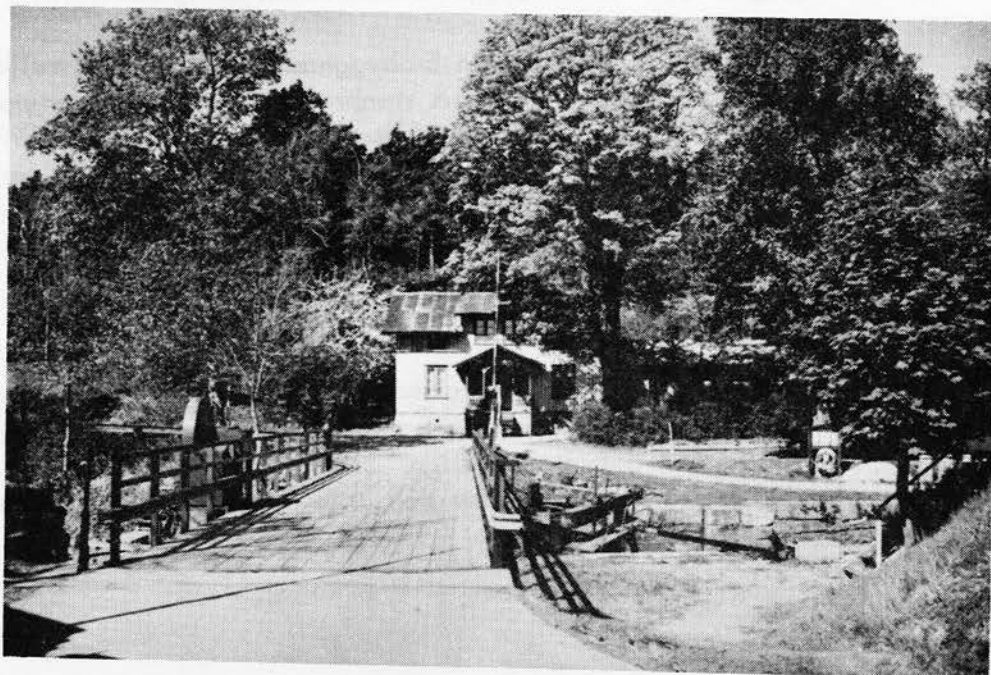
Området kring Köpmannebro med den utanför liggande skärgården är upptagen i Naturvårdsplanen för Älvsborgs län på grund av sitt biologiska och geovetenskapliga värde. Området anses även ha stort landskapsbildmässigt intresse och är av betydelse för det rörliga fri-luftslivet.

Bevarat stenkar kringgärdat av timmerstockar, varifrån de skutor halades upp, som kom lastade med tackjärn till Upperuds bruk

Rekommendationer

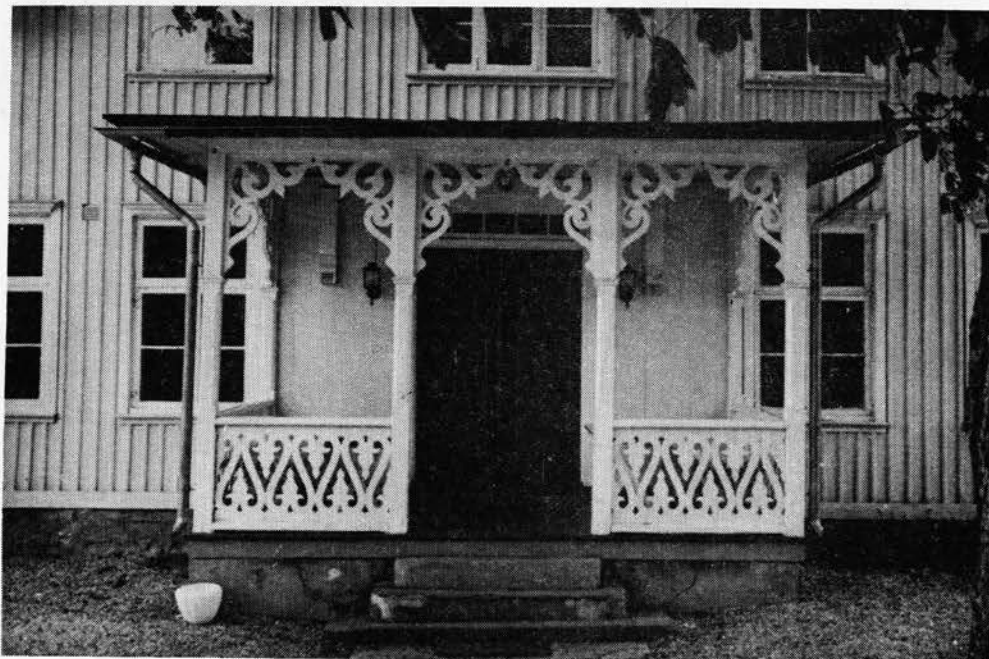
Miljön kring Köpmannebro sluss och äldre stenvalvbro bör bevaras och tillkommande bebyggelse helt undvikas. Exteriöra förändringar på de två äldre välbevarade byggnaderna Svankila 1:74 och Svankila 1:91 bör helt undvikas. Egnahemsbebyggelsen utmed Vibergsöns östra strand bör ej förtätas. Områdets småskaliga, oregelbundna karaktär med uthus, sjöbodar och bryggor bör bevaras.

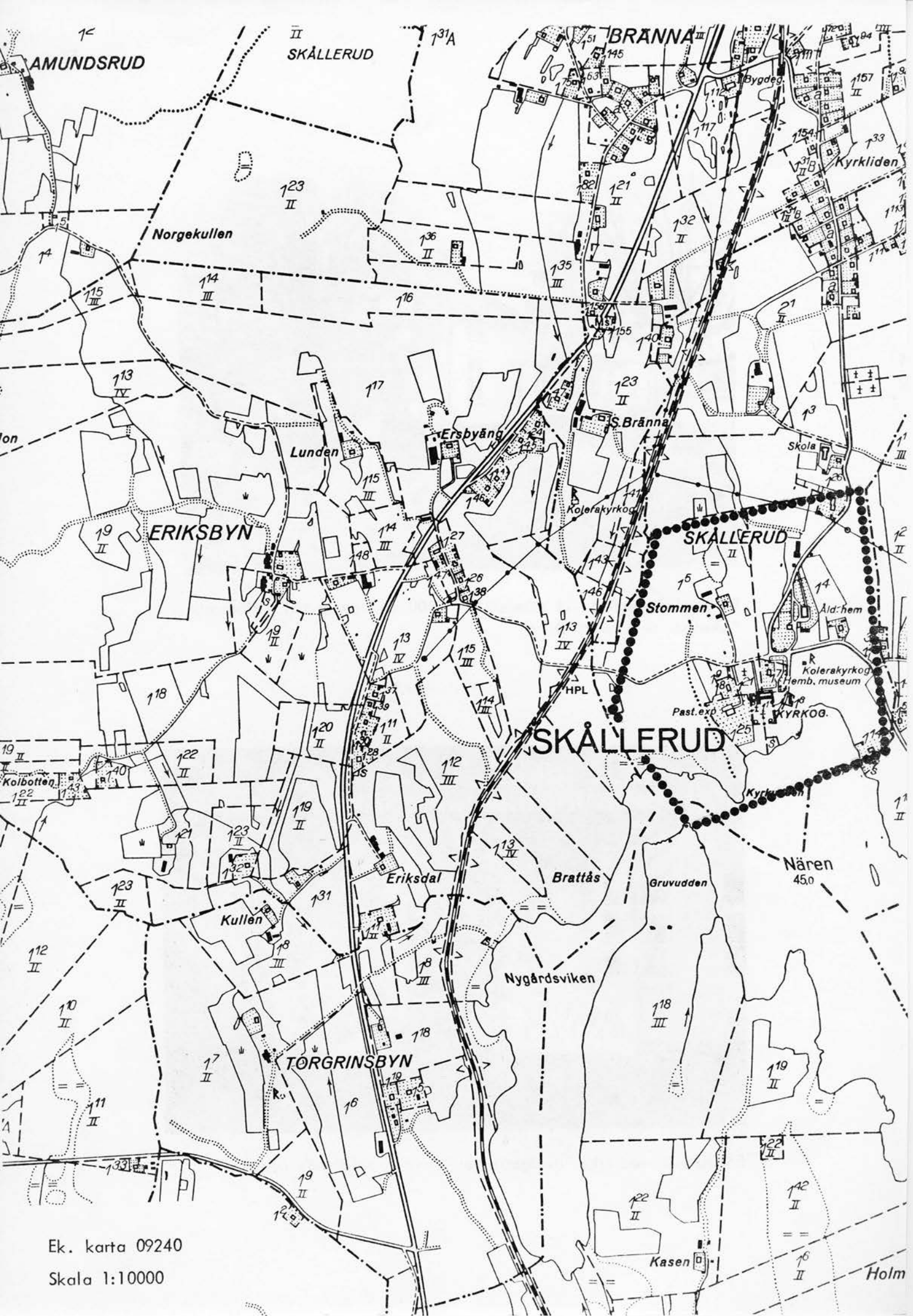
Köpmannebro sluss med svängbro samt f.d. handelboden
"Sixten Simonssons hus"

Boningshus uppfört vid sekelskiftet 1900 av ägaren till Vibergsön
"Greven av Köpmannebro"

Förstukvist med rika lövsågeriarbeten vid ovan nämnda byggnad

Ek. karta 09240
 Skala 1:10000

5. SKÅLLERUD

Skålleruds kyrka är en av Dalslands äldsta och bäst bevarade träkyrkor.

Beskrivning

Skålleruds kyrka är belägen på en lövskogsbevuxen höjd vid sjön Näreus nordligaste vik. Kyrkans äldsta delar är med all sannolikhet från 1500-talet medan det nuvarande långhuset uppfördes mellan åren 1676 - 1679. Tillbyggnaden och utsmyckningen av kyrkans inre bekostades av ägaren till det närbelägna Upperuds bruk, Paul Rochus. Kyrkans torn med vapenhus uppfördes på 1780-talet. Kyrkobyggnaden är timrad med faluröd träpanel. Taket är skifferklätt. De smidda järnkorsen på kyrkogården vittnar om en järnbruksbygd med en sedan generationer fast knuten stam av smeder.

I slutningen strax öster om Skålleruds kyrka finns en mindre kole-rakyrkogård från år 1867.

År 1912 uppfördes en fattiggård på egendomen Skålleruds stom strax norr om kyrkan. Byggnaden, som senare kom att inrymma Skålleruds ålderdomshem, är uppförd i en svagt klassicerande arkitektur. Sedan 1966 är byggnaden, med intilliggande flygel och magasin, ett "kyrkligt centrum på Dal" för kurser, läger och konferenser.

Kyrkans gård på Dal uppfördes år 1912 som fattiggård och kom därefter att tjäna som ålderdomshem.

Värdering

Skålleruds kyrka är en av Dalslands äldsta och bäst bevarade träkyrkor. Genom sitt öppna läge utgör kyrkobyggnaden ett mycket värdefullt inslag i landskapsbilden vid sjön Närens strand. För miljön runt kyrkan har f.d. ålderdomshemmet, prästgården med intilliggande böningshus samt jordbruksfastigheten Skålleruds stam ett mycket stort värde. Bebyggelsen inom den utvärderade miljön utgörs huvudsakligen av faluröd samt oljevit trähusbebyggelse uppförd enligt den äldre byggnadstraditionen, vilket ger området en enhetlig prägel.

Området kring Skålleruds kyrka ingår i Naturvårdsplanen för Älvsborgs län som ett landområde med betydelse för såväl biologi, landskapsbild som för det rörliga friluftslivet.

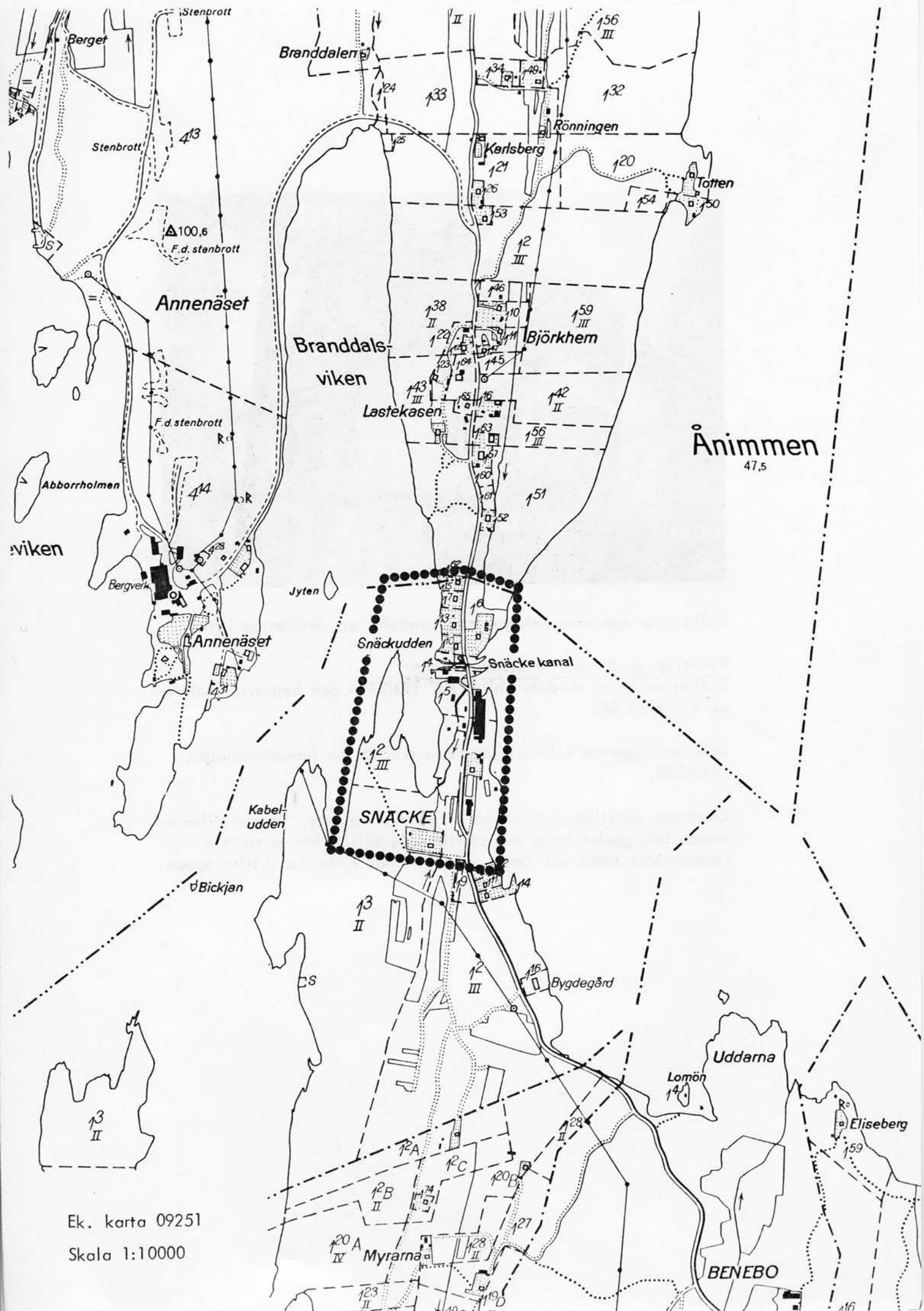
Välbevarat egna hem beläget strax nordväst om Skålleruds kyrka

Befintligt skydd och rekommendationer

Skålleruds kyrka skyddas enligt KK 1920:744 och begravningsplatsen av KK 1963:540.

Den intilliggande kolerakyrkogården skyddas av fornminneslagen 1942:350.

Områdets enhetliga och öppna prägel bör bevaras. Någon tillkommande bebyggelse inom den prioriterade miljön bör ej tillåtas. Lundområdet söder och öster om Skålleruds kyrka bör hållas öppen.

Ek. karta 09251

Skala 1:10000

6. SNÄCKE

Den nuvarande sågverksbyggnaden vid Snäcke är uppförd år 1904

Beskrivning

Snäcke är beläget på ett smalt näs mellan sjön Ånimmen och Branddalsviken av Östebosjön. Sjöarna förbinds av ett mindre vattendrag vid vilket det redan på 1690-talet fanns en sågkvarn. År 1765 uppfördes en ny såg vid platsen, vilken revs år 1784 för att ersättas av ett finbladigt sågverk. Den nuvarande sågverksbyggnaden är dock från år 1904.

I början av 1930-talet uppfördes en fabriksbyggnad, för tillverkning av träullsplattor strax söder om strömmen. Fabriken, som idag används för plaströrstillverkning, medförde en ökad inflyttning till Snäcke. Ett flertal egna hem uppfördes dels i slutningen norr om strömmen, dels sydost om Snäcke gård. Denna, som är ett dubbelradhus i två plan, är uppförd under 1800-talets senare hälft i traditionell byggnadsstil.

Redan innan byggandet av Dalsslands kanal fullbordats, diskuterades möjligheterna att utvidga huvudkanalen med bikanaler. Ett förslag om att sammanbinda Väneren med sjön Ånimmen som i sin tur skulle förenas med sjön Ärr framlades redan på 1820-talet som en alternativ sträckning av Dalsslands kanal. Sjöarna skulle enligt förslaget förbindas med det västligare sjösystemet med en cirka 1 1/2 mil lång väg. Det så kallade Ärrkanalprojektet fick dock stå på listan över önskade kanalarbeten fram till 1842, då ägarna till de förenade brukerna Lennartfors och Gustafsfors samt brukspatronen på Kristinedal

själva bekostade "ett slussverk av trä" mellan Ärrsjön och Ånimmen. För att förbinda sjöarna med Upperudsälven byggdes en hästjärnväg över edet vid Snäcke. Under åren 1872 - 1874 ersattes denna av en mindre kanal med sluss, varigenom man fick en sammanhängande vattenförbindelse mellan sjöarna Ärr och Vänern. Under 1900-talets början utnyttjades kanalen framförallt av Fengersfors bruk beläget norr om sjön Ärr.

Snäcke gård är uppförd under 1800-talets senare hälft i en för bygden traditionell byggnadsstil.

Värdering

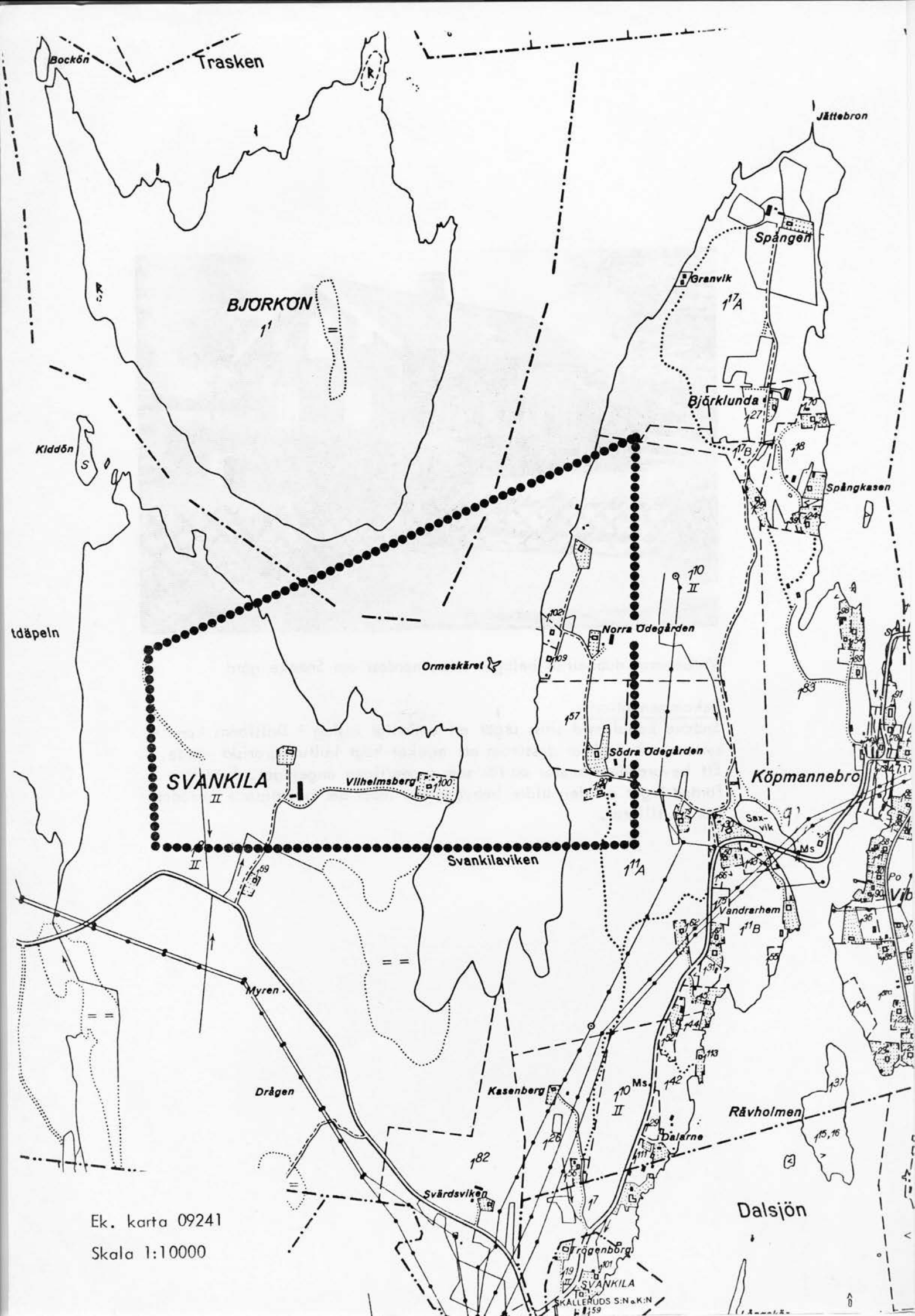
Snäcke kanal med tillhörande sluss utgör en mycket värdefull del i Dalslands kanalsystem. Den omgivande bebyggelsen avspeglar platsens historiska utveckling med Snäcke gamla huvudgård, en äldre välbevarad jordbruksfastighet, sågverksbyggnaden uppförd år 1904 samt fabriksbyggnad och egnahemsbebyggelse från 1930-talet.

Välbevarat dubbelhus beläget strax nordost om Snäcke gård

Rekommendationer

Snäcke kanal med sluss utgör ett omistligt inslag i Dalslands kanalsystem och besitter dessutom ett mycket högt kulturhistoriskt värde. Ett bevarande framstår därför som synnerligen angeläget. Exteriöra förändringar på den äldre bebyggelsen inom det avgränsade området bör ej tillåtas.

Ek. karta 09241
Skala 1:10000

SKÅLLERUDS S.N. & K.N.

7. SVANKILAVIKEN

Svankila 1:1 är en f.d. arrendegård till Upperuds bruk

Beskrivning

Svansfjordens oregelbundna strandlinje bildar en övergång mellan Väneren och Dalslands sprickdalssjöar. I det gamla kulturlandskapet på Svankilahalvön ligger gården Svankila. Mellan åren 1752 - 1858 var den arrendegård till Upperuds bruk och hade år 1858 tolv underlydande torpställen. Två av dessa Norra och Södra Ödegården är belägna vid Svankilavikens östra strand.

Södra Ödegården, f.d. torp under Svankila

Värdering

Området på ömse sidor om Svankilaviken besitter såväl kulturhistoriska som naturvetenskapliga kvaliteter. Bebyggelsen avspeglar såväl äldre tiders sociala skiktning med huvudgård och underlydande torp som den lokala byggnadstraditionen under 1800-talets senare hälft. Bland bostadshusen återfinns dels ett större dubbelradhus i två plan, dels två mindre dubbelradhus med fyrdelad plan s.k. västsvenska dubbelhus samt en enkelstuga med mångåstak. Vid 1900-talets början uppfördes en sommarbostad med nationalromantiska stildrag norr om den äldre torpbebyggelsen. Svansfjorden med dess öar och stränder har prioriterats i naturvårdsplanen för Älvsborgs län som ett område med såväl biologiska som geovetenskapliga och landskapsbildmässiga kvaliteter. Naturområdet har dessutom en central betydelse för turismen på Dalslands kanal.

Norra Ödegården. f,d, torp under Svankila

Rekommendationer

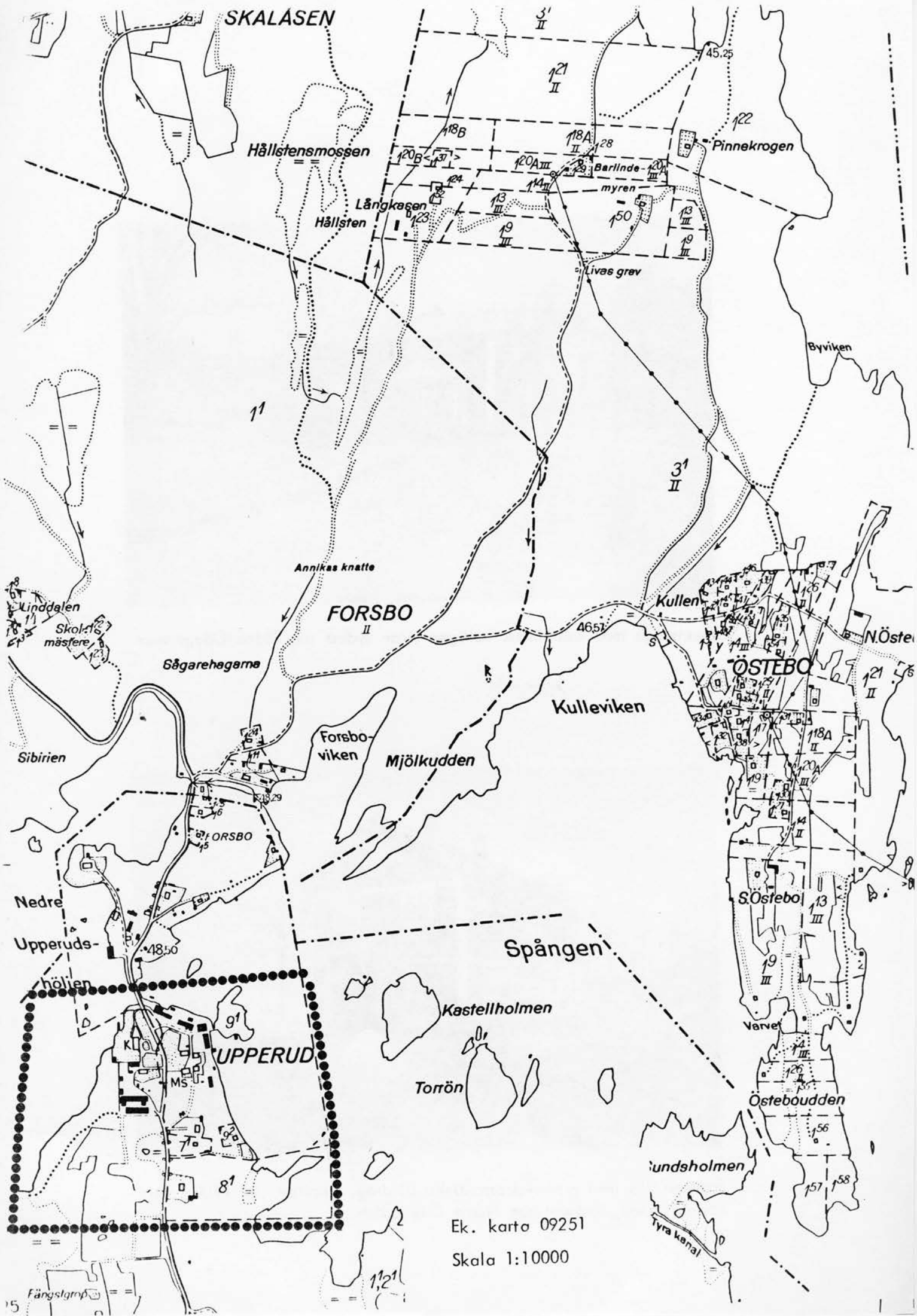
Tillkommande fritidsbebyggelse längs Svankilaviken bör undvikas. Det ålderdomliga kulturlandskapet på Svankilahalvön bör, liksom ekskogs slutningen vid vikens östra strand hållas öppen. Den äldre bebyggelsens utseende och karaktär bör bibehållas.

Enkelstuga med mångåstak belägen strax sydost om Södra Ödegården

Sommarvilla med nationalromantiska stildrag, uppförd vid 1900-talets början, strax nordväst om Norra Ödegården

SKALÅSEN

Hällstensmossen

Pinnekrogen

Långkäsen

Hällsten

Barlinda-myren

Livas grav

Byviken

Annikas knatte

FORSBO II

Kullen

Nöstebo

Sägarehagarna

Kullebiken

ÖSTEBO

Sibirien

Forsbo-viken

Mjölkudden

Nedre

Upperuds-

höllen

Spängen

Kastellholmen

Torrön

S.Östebo

Varvet

Östeboudden

Sundsholmen

Tyra kanal

UPPERUD

Ek. karta 09251

Skala 1:10000

8. UPPERUDS BRUK

Herrgården och f.d. brukskontoret, "Jägarhyddan"

Beskrivning

Upperuds bruk är beläget vid Upperuds ström vid sjön Höljens utlopp i Spången. Vid forsen, som är den sista falltröskeln ned till Vänerens vattennivå fanns det redan vid 1600-talets mitt mjölkvarnar och sågar.

År 1674 utfärdades ett privilegiebrev för uppförande av ett järnbruk vid strömmen och Upperud kom därmed att bli ett av Dalslands första järnbruk. Själva stångjärnsbruket med två hammare byggdes 1675 - 1676. Anläggningen utökades efter hand och fram till 1840 var Upperuds bruk Dalslands största järnbruk och ett av de första bruken där lancashiremetoden provades och utvecklades. Till följd av järnbrukskrisen vid 1800-talets mitt lades bruket ned år 1871. En trämassefabrik med produktion av torr slipmassa uppfördes vid fallet år 1885. Anläggningen var i drift fram till slutet av 1950-talet. Vid slutet av 1970-talet revs torktornet, som sannolikt var det enda i sitt slag i hela landet.

Herrgårdsbyggnaden, som är uppförd år 1789 omges av en mindre parkanläggning.

Värdering

Upperud representerar två olika och viktiga industriella epoker i Sveriges historia. Kvar från den äldre järnbruksepoken härrör herrgårdsbyggnaden från 1789 med det intilliggande brukskontoret den s.k. Jägarhyddan som anses vara brukets äldsta byggnad. Från 1700-talets senare hälft härrör även de fyra smedbostäderna, som är symmetriskt ordnade runt en gemensam gårdsplan, samt järnboden invid stranden mot sjön Spången och ett spannmålmagasin. Det f.d. bruks-hotellet som är beläget söder om smedbostäderna är uppfört på 1830-talet.

Från den senare industriella epoken härrör endast f.d. trämassfabriken invid strömmen, som numera inrymmer en kraftstation, samt den vid 1900-talets början uppförda pensionärvillan söder om gårdsanläggningen.

Upperuds bruk är utvärderat i Naturvårdsplanen för Älvsborgs län som ett område med kulturhistoriska och landskapsbildmässiga kvaliteter. Det anses också ha stor betydelse för det rörliga friluftslivet.

F.d. brukskontoret, den s.k. Jägarhyddan, anses vara brukets äldsta byggnad, parallellt med denna ligger det f.d. stallet.

Rekommendationer

För ett varaktigt skydd av bruksmiljön vid Upperud bör en byggnadsminnesförklaring övervägas enligt 1960 års lag om byggnadsminnen SFS 1976:440, 441.

De fyra smedbostäderna nr 19 - 22 är symmetriskt uppförda runt en gemensam gårdsplan.

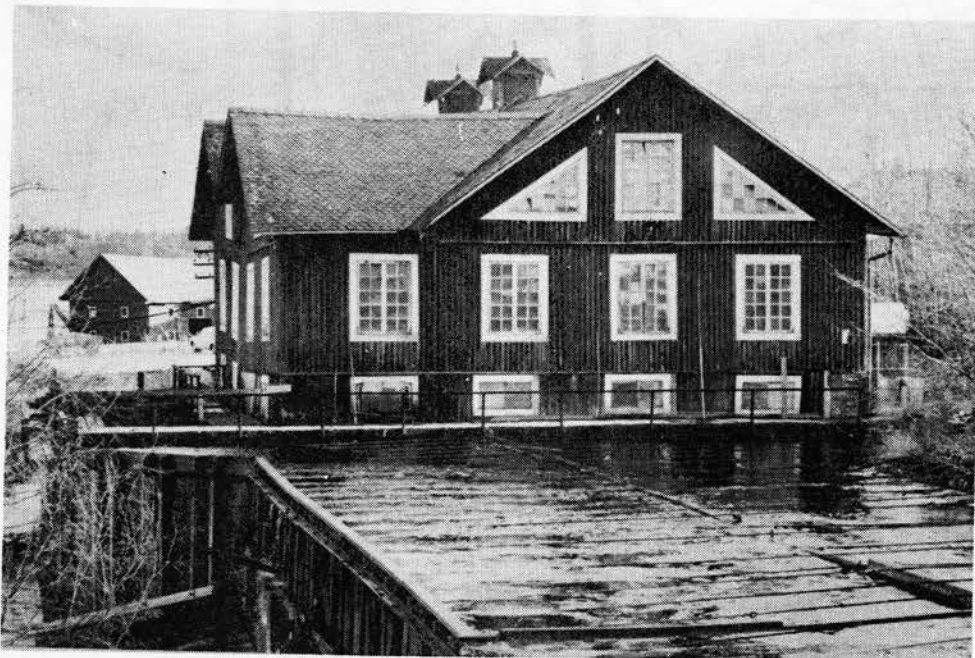
Järnbruketets smedbostäder, uppfördes under åren 1795 - 1799

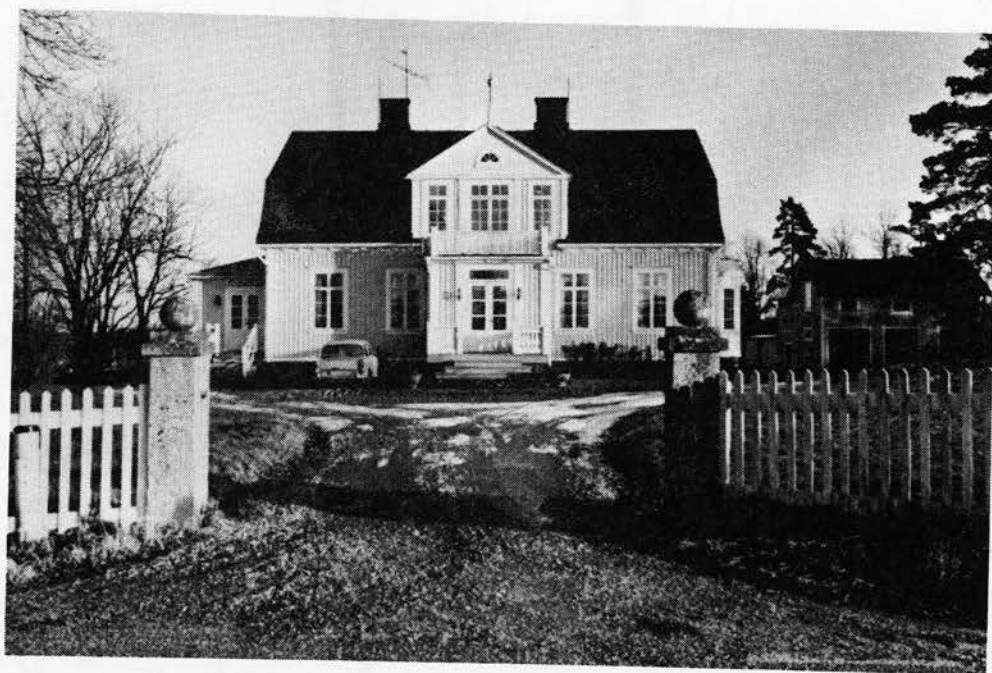
F.d. brukshotellet, uppfört på 1830-talet

Järnmagasinet invid sjöstranden är uppfört år 1788

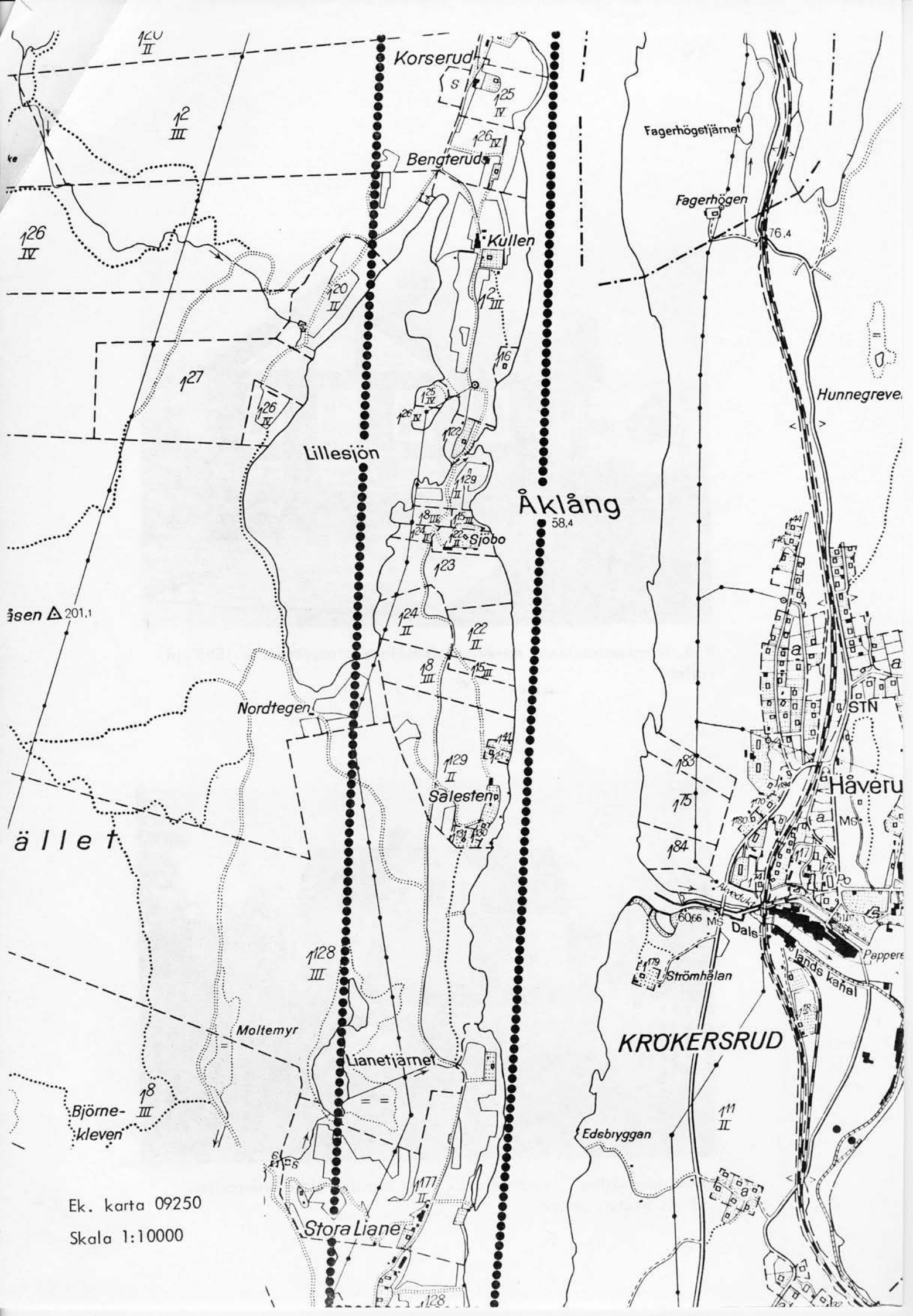

F.d. trämassfabriken, numera kraftstationen, uppfördes år 1885 vid fallet.

"Pensionärvillan", uppförd strax söder om den äldre bruksmiljön vid 1900-talets början

100
II

12
III

126
IV

127

Lillesjön

Korserud

Bengteruds

Kullen

125
IV

129
II

Sjöbo

124
II

122
II

18
III

15
III

Nordtegen

Sälestena

ället

128
III

Moltemyr

Lianetjärnet

Björne-
klevan

18
III

Stora Liane

Åklång
58.4

Fagerhögstjärnet

Fagerhögen

76.4

Hunnegreve

STN

Haveru

60.66 MS

Dals

KROKERSRUD

Edsbryggan

11
II

Ek. karta 09250
Skala 1:10000

9. ÅKLÅNGS VÄSTRA STRAND

Stora Liane

Beskrivning

Mellan Lianefjället och Åklångs västra strand utbreder sig ett äldre kulturlandskap med öppna åkrar och hagmarker med mellanliggande löv- och barrskogsområden. Odlingslandskapet följer den äldre vägsträckningen mellan Korserud i norr och Stora Liane i söder. Gårdarna vid Korserud och vid Bengtrud och Kullen strax söder därom har välbevarade mangårdsbyggnader uppförda mellan 1870 - 1920-talen respektive 1870 - 1880-talen. Från den förra tidsperioden härrör även de två mangårdarna vid Stora Liane längst i söder.

Sammanhållen gårdsmiljö vid Stora Liane

Värdering

Det öppna svagt kuperade odlingslandskapet, som följer sjön Åklängs västra strand, besitter ett mycket högt kulturhistoriskt värde. Bland gårdarna utmed den äldre vägsträckningen återfinns ett boningshus av enkelstugetyp i två plan en s.k. dalslandsstuga och en variant av denna av s.k. dalskogstyp, en parstuga samt två boningshus med dubbel planlösning från 1920-talet.

Genom sitt öppna läge invid sjön har de välbevarade gårdsmiljöerna ett mycket stort landskapsmässigt värde.

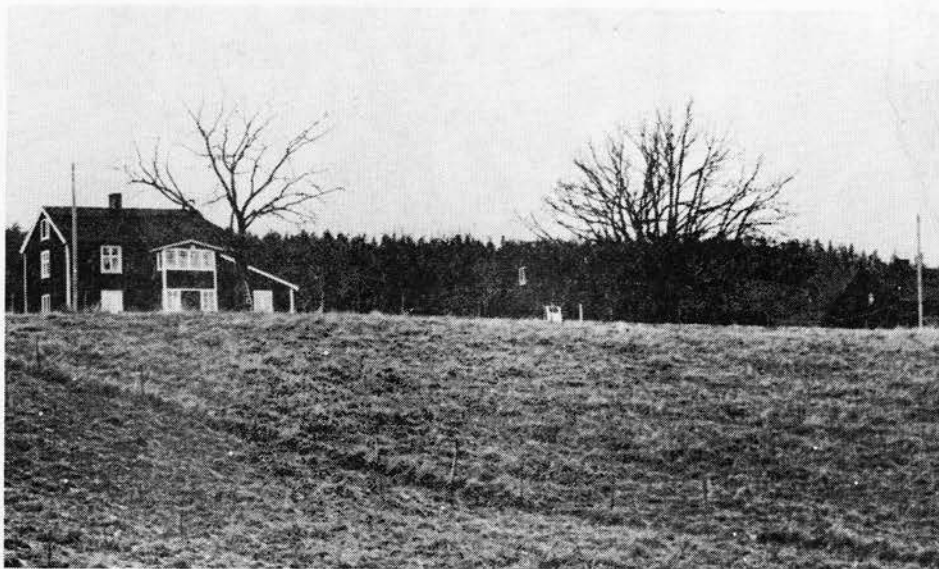
Området mellan Buterud i norr och Liane i söder är utvärderat i Naturvårdsplanen för Älvsborgs län, som ett område av biologiskt och geovetenskapligt intresse. Det anses även ha stort landskapsbildmässigt värde och vara av väsentligt intresse för det rörliga friluftslivet.

Timmrad parloge vid Stora Liane

Rekommendationer

Områdets öppna karaktär bör behållas. Eventuellt tillkommande bostads- och fritidsbebyggelse bör endast få ske i mycket begränsad omfattning och då inplaceras i terrängen på ett sådan sätt att den karaktäristiska landskapsbilden och den befintliga bebyggelsen inte störs. Eventuellt tillkommande bebyggelse bör utformas så att den anknyter till den lokala byggnadstraditionen avseende proportioner, takvinkel, fasad- och takmaterial samt färgsättning. De äldre boningshusens utseende och karaktär bör ej förändras. Äldre ekonomibyggnader bör bevaras då de har en avgörande betydelse för gårdsmiljön.

Gårdsmiljö vid Stora Liane

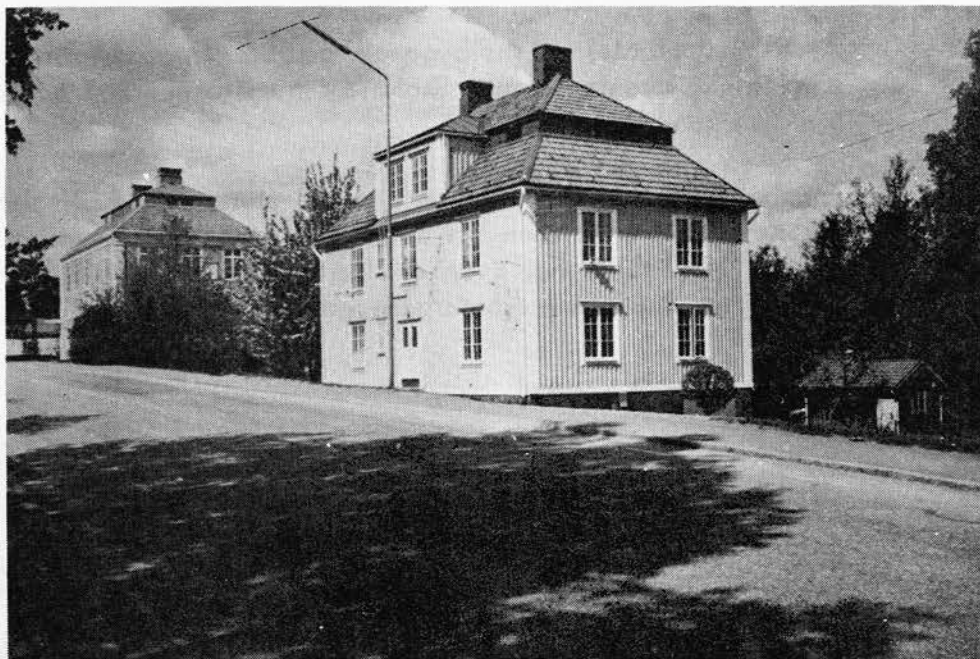
Gården Kullen mellan sjöarna Åklång och Lillesjön

Gården Bengterud

10. ÅSENSBRUKS FÖRENINGSGÅRD OCH SKOLA

Åsensbruks f.d. föreningsgård och skola

Beskrivning

Åsensbruk är beläget vid sjön Nedre Upperudshöjljens västra strand. Sjön ingår i Dalslands kanal och sjökanaltransporterna utmed densamma hade en avgörande betydelse för Håveruds och Åsens bruk under 1900-talets första årtionden.

Under åren 1904 - 1908 uppfördes ett kraftverk invid Håveruds bruk. För att kunna utnyttja överskottsenergin från densamma inköpte man hemmanet Åsen, som låg söder därom, med avsikt att uppföra ett pappersbruk. Den jämna terrängen innebar att fabriken kunde planeras på ett rationellt sätt med goda expansionsmöjligheter. Pappersbruket vid Åsen började byggas år 1907 och år 1927 - 1929 utvidgades anläggningen med en sulfittfabrik och två år senare med ett blekeri. Mellan åren 1952 - 1953 och 1960 genomgick fabriksanläggningen en omfattande ny- och ombyggnad. År 1967 lades sulfittfabriken ned och tillverkningen har därefter baserats på köpt massa.

Den äldsta bostadsbebyggelsen i Åsen låg i direkt anslutning till industriområdet. Bostäderna, som inrymde en, två och fyra hushåll uppfördes efter bestämda planer, vilket gav området en enhetlig karaktär. 1920-talet var en expansiv period för Åsens samhälle. Förutom ett stort antal egnahem tillkom även flera gemensamhetslokaler. År 1921 uppförde bolaget nordväst om fabriksanläggningen ett föreningshus, där arbetsorganisationerna fick hyra lokaler. Vid fackföreningens 30-års jubileum skänktes byggnaden till brukets arbetare. Den

har därefter använts som förenings- och fritidsgård och som bibliotek.

År 1922 uppfördes en skolbyggnad med intilliggande lärarbostad strax invid föreningshuset. Skolan är numera nedlagd och används som musikpaviljong.

Egnahemsbyggandet i Åsen kom igång i slutet av 1920-talet och under de sista trettio åren har villabyggandet varit intensivt. Under 1960 - 1970-talen har även ett flertal hyreshus uppförts, vilket innebär att den äldre arbetarbebyggelsen helt försvunnit.

Föreningshuset inrymmer i dag även bibliotek

Värdering

Före detta fackföreningens hus och skolbyggnaden med intilliggande lärarbostad avspeglar det sociala livet i Åsens brukssamhälle under 1900-talets första årtionden. Byggnaderna, som är uppförda under ledning av bruksdisponenten Mats Halling, har en enhetlig tidsty-pisk träpanelarkitektur med svagt klassicerande arkitekturdetaljer och s.k. säteritak. Byggnaderna utgör ett mycket markant inslag i brukssamhället.

Skolbyggnad uppförd år 1922

Rekommendationer

Exteriöra förändringar på f.d. fackföreningens hus, skolan och lärarbostaden bör ej tillåtas.

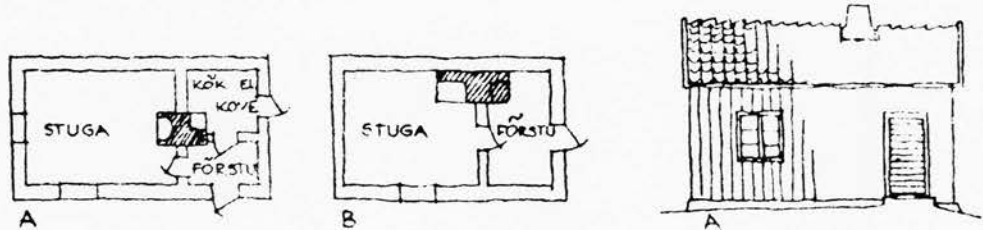
Karaktären på egnahemsområdet väster om Åsmaderna bör bevaras. Gatumönstret och tomtindelningen bör bibehållas och en anknytning till den äldre traditionella byggnadstraditionen bör eftersträvas.

BYGGNADSTYPER

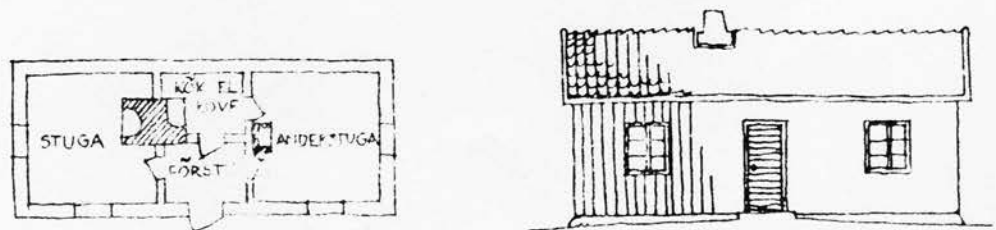
Här nedan redovisade byggnadstyper är de vanligast förekommande bland byggnadsbeståndet uppfört före år 1900. Samtliga benämningar av nedanstående husformer, ingår i den vedertagna etnologiska terminologin.

ENKELSTUGAN (enkel byggning)

Enkelstugan (planskiss A) anses allmänt härröra från de under medeltiden fullt utvecklade gavelvale- och gavelförstuhuset, av vilka gavelvalehuset är det äldsta (planskiss B), och där gavelförstuhuset till skillnad från gavelvalehuset har svalen inbyggd till ett slutet förrum. Denna planform är karaktäristisk för bodar och källare, men har också ofta tillämpats i stugor och bastur. Enkelstugan har troligen uppkommit genom att gaveldörren i gavelförstuhuset flyttats till långsidan, varvid förstun avdelades i en kammare, i vilken senare det s.k. förstuköket inreddes. Tidigare hade kökets funktioner varit förlagda till stugutrymmet. Enkelstugan i sin utvecklade form består sålunda i ett större vardagsrum el. stugan samt i ett mindre förstuparti i vilket också inryms ett mindre kök. Till sin typ har stugan varit vanlig i större delen av landet, med en något mindre utbredning i syd- och västsverige. De äldst bevarade enkelstugorna i landet sträcker sig tillbaka till 1500-talet, medan byggnadstypen finns rikligast företrädd i samband med 1700-1800-talens hemmansklyvningar. Fr.o.m. mitten av 1750-talet blir det vanligt att byggnaden tillförs en övervåning, och stugtypen får den form vilken brukar benämnas Dalslandsstugan.

PARSTUGAN (enkel byggning)

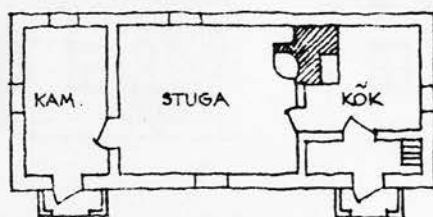

Parstugan har till sin form med all sannolikhet ursprungligen utgjorts av en enkelstuga, till vilken fogats ytterligare ett rum, och byggnaden fick en planform vilken motsvaras av två större gavelrum på var sida om en mittförstu (se planskiss). Det nytillkomna utrymmet

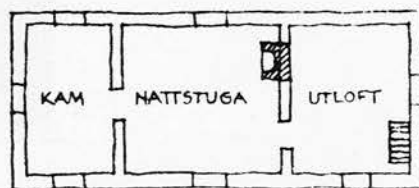
fick ofta benämningen *anderstuga* och hade i sin tidigaste form funktionen av oeldat finrum och förrådsutrymme, men kom under 1800-talet allmänt att utgöra ett renodlat finrum. Då det under 1800-talet blev allmän sed att uppföra 2-våningshus också på landsbygden, så fick ibland övervåningens nattstuga funktionen av finrum. Ursprungligen hade vardagsstugan fungerat som matlagingsplats, men denna funktion överflyttades under sent 1600-tal till ett särskilt kök innanför förstun i den s.k. koven, varvid liksom hos enkelstugan också hos parstugan ett s.k. förstukök tillkommer.

I källor som exempelvis *domböcker* står att läsa att parstugan var en vanlig bostadsform bland bönder samt på prästgårdar redan under 1500-talet, medan den under 1600-talets skulle varit vanligast på herr- och ämbetsgårdar. Fr.o.m. 1700-talets mitt igångsätts hemmansklyvningen, varvid bondgårdarnas rumsbehov minskas vilket får till följd att parstugan trängs tillbaka av enkelstugan. Parstugans huvudsakliga utbredningsområde har varit de östra delarna av Svea- och Götalands samt bergslagen och i delar av Norrland.

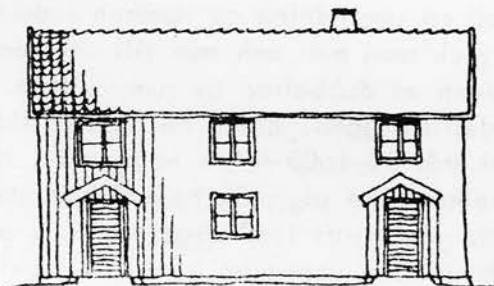
FRAMKAMMAR- OCH LÅNGLOFTSSTUGOR (enkel byggning)

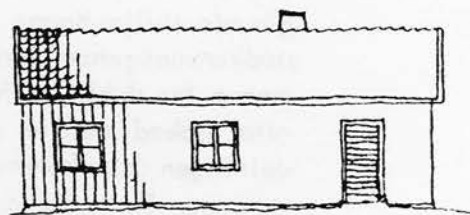
VÅNING 1 (A o. B)

VÅNING 2 (A)

A

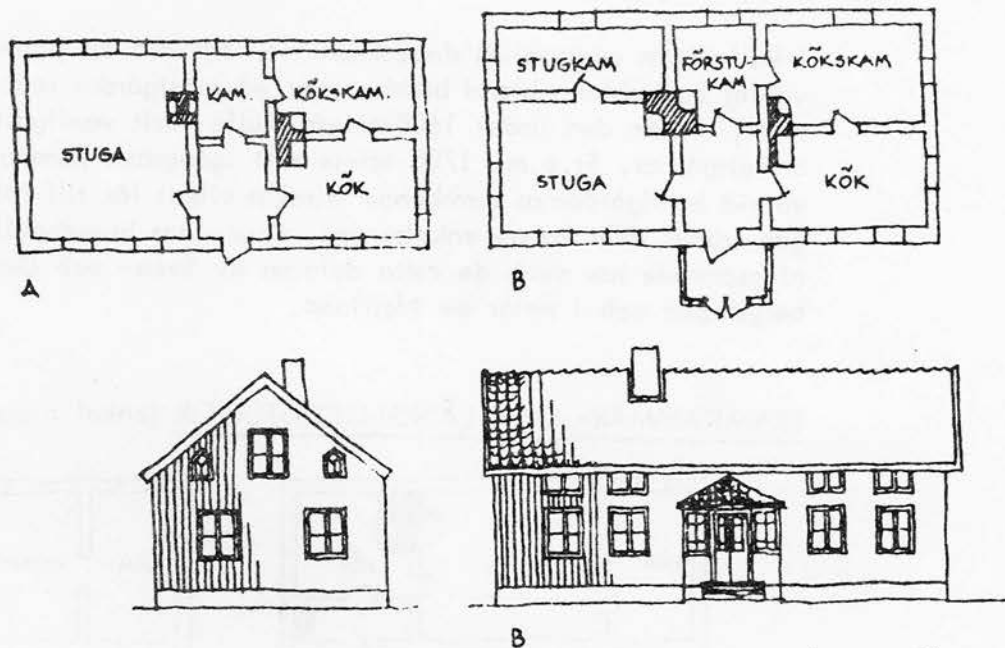

B

Parstugans rikare variant utgöres av den s.k. framkammarsstugan, eller då den förekommer med en fullt utvecklad övervåning av den s.k. långloftsstugan. Den senare stugtypen tros utvecklad ur det sydgötiska huset el. högloftsstugan, då denna förändrades till en tvåvåningsbyggnad med enhetlig yttre takhöjd och övervåningen kom att sträcka sig över hela husets längd (se planskiss), där planen i regel motsvaras av undervåningen. Under 1700-talet utrustades övervåningen endast med halvfönster, medan helfönstret under 1800-talet tar överhanden. Framkammarsstugan har, som exempelvis i Västergötland, troligtvis sin upp-

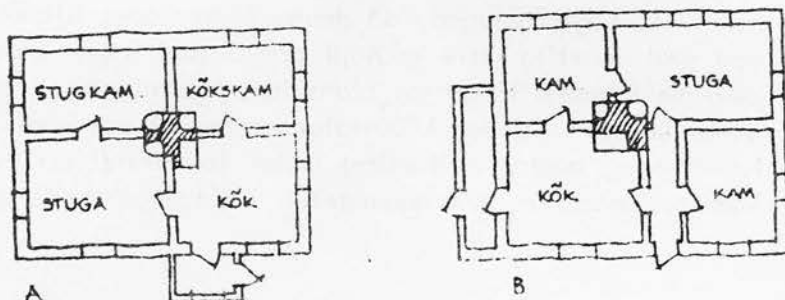
rinnelse i enkelstugan, vilken här ofta påbyggdes med en framkammare vid stugans fondgavel. Framkammaren har under enklare förhållanden använts till förråd, men de har kanske oftast haft funktionen av gästrum och vanliga bostadsrum. I framfasaden förekommer både en och två förstugor och ytterdörrar.

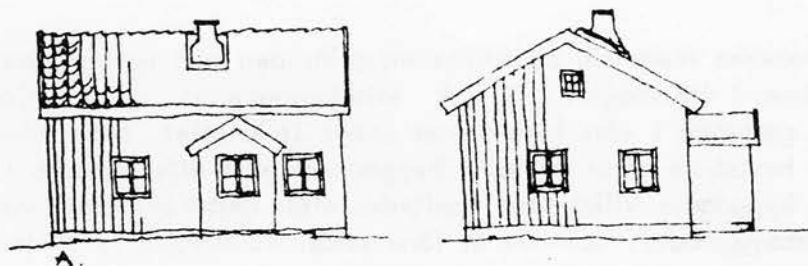
DUBBELRADHUS (Dubbel byggning)

Renässansens krav på symmetri, återspeglas bl.a. i parstugan. Ett krav växte också fram på en uppradning av rummen i dubbla led och fr.o.m. 1800-talet övergick man mer och mer till att genom längsgående skiljeväggar få fram en dubbelrad av rum, vilket också åstadkommes genom långsidestillbyggen. Bland de absolut tidigaste formerna för dubbelradhuset står 15-1600-talets herrgårdar, där parstugan ofta utökad med en gavelkammare utgjorde huvudbyggnaden. Längsindelningen åstadkommes här genom att låta väggarna löpa genom huvudrummen. Bland bondebebyggelsen uppträder dock de dubbla leden först under 1800-talets första hälft.

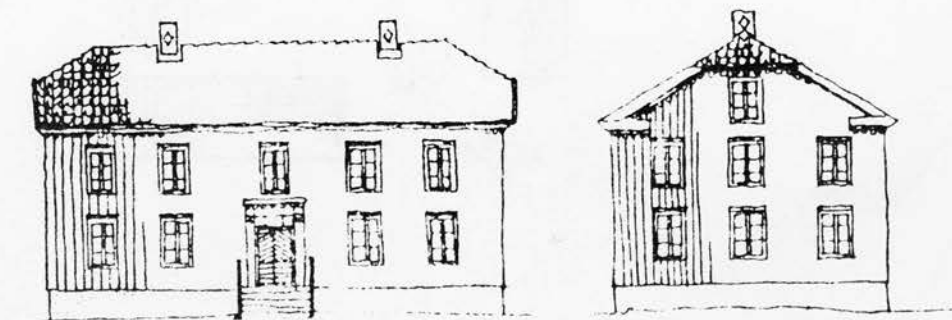
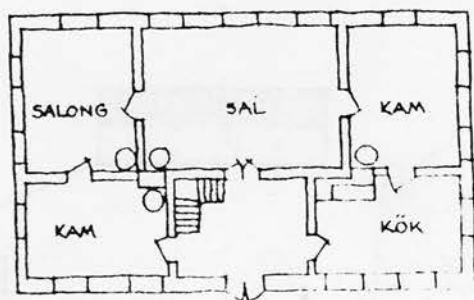
VÄSTSVENSKA DUBBELHUS (dubbel byggning)

Dess huvudsakliga grundform har utgjorts av i det närmaste en kvadratisk planform och planerade så att två rum legat jämsides vilket vanligtvis resulterade i fyra huvudrum, där de ofta timrade mellanväggarna bildat nästan regelbundna kors (se planskiss). Bostadsformen anses allmänt utvecklade ur enkelstugan eller den enkla byggnaden, till vilken man utmed bakre långväggen uppfört ett skjul eller liknande. Dessa tillbyggen timrades sedermera in med bostadskroppen och man fick två sidokamrar. Dubbelhuset kom att utgöra en byggnad bestående av tre rum och kök. Vanligtvis har hustypen varit uppförd i 1 1/2 plan, med en mer eller mindre inredd vind. Några exempel finns på byggnader i två våningar där planlösningen i de båda våningarna i regel är överensstämmande. Det västsvenska dubbelhuset karakteriseras exteriört av enkelhet och symmetri. Som framgår av byggnadstypens benämning har dess huvudsakliga utbredningsområde varit västsvenska, ex. Bohuslän. De tidigaste formerna börjar uppträda under tidigt 1800-tal. Ur dess grundform har sedan en mängd varianter utvecklats, främst fr.o.m. 1860-talet. Det är bl.a. bland dessa byggnader man återfinner den rikliga förekomsten av s.k. snickarglädje, kanske främst i Bohuslän.

SALSBYGGNADER

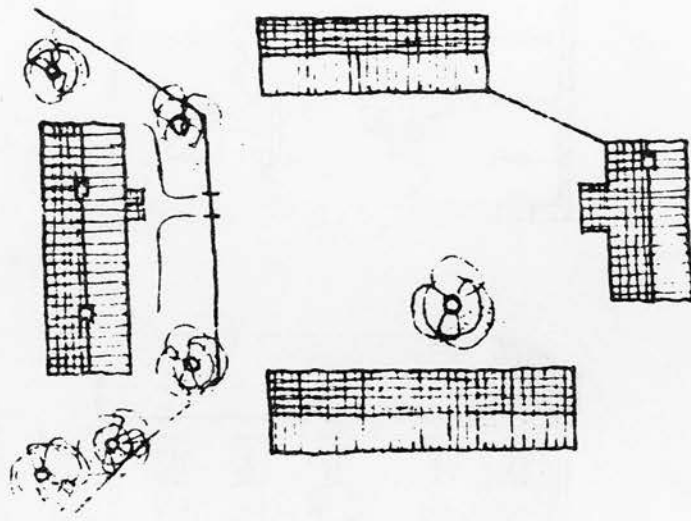
Barockens ideer om centraliseringsprincipen och renässansens krav på symmetri återspeglas i de s.k. salsbyggnaderna, vilka började göra sig gällande i vårt land främst under 1600-talet. Man strävade efter ett huvudrum eller en sal i byggnadens mitt efter franska förebilder. De byggnader vilka först uppfördes efter dessa principer var herrgårdsbyggnader, och det är först under 1800-talet man återfinner dessa tendenser bland bondebebyggelsen.

GÅRDSFORMER

Manbyggnaden ingår i det större byggnadskomplex som gården utgör. Även den sistnämnde har som boningshusen sin speciella planlösning. Dessa olika gårdstyper kan hänföras till mer eller mindre klart avgränsade områden i Sverige. Av de sex vanligaste gårdsformerna i landet finns i huvudsak två representerade i inventeringsområdet. Dessa är den s.k. Götiska gården samt den s.k. västsvenska gården, vilken här är den dominerande.

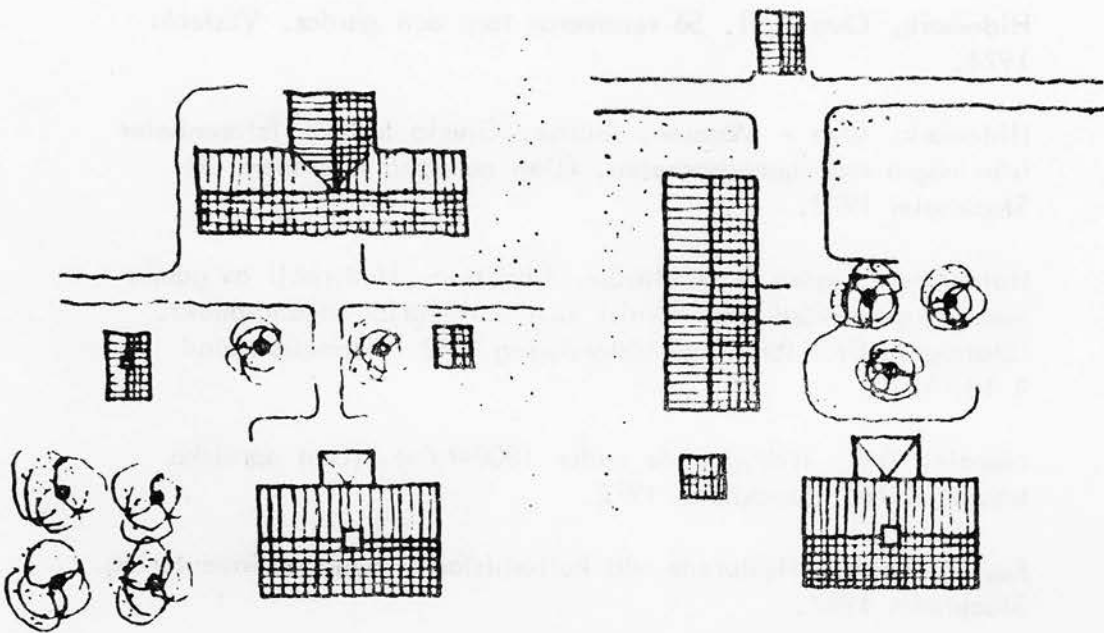
Den Götiska gården

Denna gårdsform har ofta en långsträckt rektangulär form med man- och fägård avskilda genom ett stängsel. Denna gårdstyp är vanligast i sydöstra Sverige med Öland och Gotland.

Den Västsvenska gården

Denna har en mer oregelbunden gårdsbildning, dock med en bestämd benägenhet till vinkel - eller parallell indelade man- och fägårdshusbyggnader, vilka vanligen är klart avskilda från varandra. Gårdsformen är dominerande i Västergötland, Dalmland, Bohuslän och Värmland samt även i de västra delarna av Småland.

Litteratur om byggnadsvård

Bevara för förnya. Samfundet för hembygdsvårds årsbok 1974.

Färg på trä. Ytbehandling av utvändigt trä. Träinformation. Stockholm 1979.

Gustafsson, Gotthard. Skansens handbok i vården av gamla byggnader. Stockholm 1972.

Hedberg, Gunnar - Thurell, Sören. Hus i trä 1 - 2. Stockholm 1975.

Hidemark, Ove m.fl. Så renoveras torp och gårdar. Västerås 1974.

Hidemark, Ove - Månsson, Göran. Gamla trähus. Erfarenheter från några ombyggnadsarbeten. (Den nordiska trästaden 19). Stockholm 1972.

Holmström, Ingmar - Sandström, Christina. Underhåll av gamla hus. Byggnadsvård från teknisk och antikvarisk utgångspunkt. (Statens institut för byggnadsforskning. SIB informationsblad B 10:1972).

Nordin, Erik. Träbyggande under 1800-talet. (Den nordiska trästaden 16). Stockholm 1972.

Rosén, Sander. Hjälpreda vid kulturhistorisk byggnadsinventering. Stockholm 1967.

Smalhus. Energisparande och fasadisolering. Råd och riktlinjer. Stockholms byggnadsnämnd. 1979.

Thurell, Sören. Vård av trähus. LT:s förlag 1975.

Underhåll, upprustning, ombyggnad. Bostadsstyrelsen, Riksantikvarieämbetet, Statens planverk. Fjärde upplagan 1979 (kostnadsfri broschyr).

Undersökning av husbeståndet av energisynpunkt. Delrapport 7: Kulturhistorisk besiktning. Riksantikvarieämbetet. Statens institut för byggnadsforskning. SIB meddelande/bulletin M 79:9.

Källförteckning

Dalslands kanal. Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund. Vänersborg. Uddevalla 1972.

Edestam, A. De dalsländska järnbruken. Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund. Vänersborg 1977.

Hembygden Dalsland 1972. Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund. Vänersborg. Uddevalla 1971.

Industriminnen. En bok om industri- och teknikhistoriska bebyggelsemiljöer. Uddevalla 1979.

Natur i Älvsborgs län. Inventering och handlingsprogram. Länsstyrelsen i Älvsborgs län 1976. Kungsbacka 1976.

Nisser, M. Sjunnesson, H. Massafabriker och pappersbruk i Värmland och Dalsland. Inventeringsrapport 1973. Svenska pappers och cellulosaingeniörsföreningen. SPC 1 meddelande 19. Stockholm 1973.

Ornell, P-E. Rathsmann, S. Broar i Dalsland. En kulturhistorisk inventering 1977 - 1978. Älvsborgs läns museiförening. Vänersborg 1978.

Skållerud. En bok om Skålleruds socken i Dalsland. Vänersborg 1973.

STIFTELSEN ÄLVSBORGS LÄNSMUSEUM
Box 206, 462 01 Vänersborg